

De opkomst van de Nederlandse Vegetariërsbond

Thesis over de invloed van andere organisaties en de tijd op de opkomst van de Nederlandse Vegetariërsbond in 1894.

Lotte B.C. Huisman
S1421107
l.b.c.huisman@umail.leidenuniv.nl
Master thesis geschiedenis
Begeleider: Prof.dr. M.L.J.C. Schrover
Woordenaantal: 22.212
20-6-2017

Inhoud

H1 Het karakter van het tijdvak rond 1900	8
H2 Opkomst van de NVB	16
H3 De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum	26
H4 De NVB na de oprichting tot 1913	32
H5 Epiloog: de NVB van 1913 tot 2017	43
Conclusie	47
Bibliografie	50

Inleiding

Het vegetarisme bestaat al sinds de oudheid, maar pas sinds de negentiende eeuw is vegetarisme in de publieke belangstelling komen te staan en werd het ook gezien door beroemde mensen als meer dan een dieet. Beroemde mensen zoals Frederik van Eeden stopten met het eten van vlees en zagen een vegetarische wereld als ideaal. In deze periode was vegetarisme nog onbekend bij het grote publiek en moeilijk voor te stellen. De term 'vegetarisme' werd pas in 1847 geopperd tijdens de oprichting van de Engelse 'Vegetarian Society'. Vanaf dit moment werd het niet eten van vlees en vis gezien als meer dan een dieet: eetgewoonten werden een identiteit. Dit zorgde aanvankelijk voor ongemak bij mensen, wat is te zien aan het feit dat velen zich aanvankelijk niet wilden organiseren. Toch kreeg het vegetarisme door de term ook meer eenheid, het leek veel op een sociale beweging, waarin de maatschappij, en haar ideeën over dieren als eetbaar en oneetbaar, werd bevochten.¹

Domela Nieuwenhuis stelde dat vegetariërs meestal worden omschreven als mensen die alleen van groentes leven. Hij noemde vegetarisme echter 'de natuurlijke leefwijze', waarin te zien is dat vegetarisme voor hem om meer ging dan enkel het niet eten van vlees. De definitie van wat een vegetariër is stond niet vast, maar bleef en blijft nog steeds veranderen.² Vanaf 1880 kwam vegetarisme vaker voor in Nederland. Er werd meer geschreven over vegetarisme door onder andere wetenschappers en in 1894 werd de *Nederlandschen Vegetariërsbond* (NVB) opgericht. Zij was niet de enige organisatie die in deze tijd het licht zag. Er vond rond 1900 een enorme toename plaats in het aantal organisaties dat werd opgericht.³ De oprichting van de NVB was door een hoop verschillende factoren beïnvloed, zoals emancipatie, religie en de koloniale banden. De vraag die deze thesis dan ook stelt is: waarom kwam een organisatie zoals de NVB op? Daaruit voort komt de vraag: in hoeverre was de NVB beïnvloed door andere organisaties en haar tijd? Er bestaan al onderzoeken over de opkomst van organisaties enerzijds en het vegetarisme anderzijds, echter deze literatuur is beperkt en er is nog geen onderzoek dat zich expliciet richt op het ontstaan van de NVB.⁴

Theorie

Er zijn zes mogelijke verklaringen of hypothesen voor de opkomst van de NVB. Ten eerste kan emancipatie een rol hebben gespeeld. Rond 1900 werd het langzaam maatschappelijk geaccepteerd dat vrouwen zich gingen bezighouden met problemen in de samenleving en zich hieromheen organiseerden. Sommige vrouwen begonnen in deze tijd ook te strijden voor het vrouwenkiesrecht.⁵ Dit kwam omdat vrouwen in het midden van de negentiende eeuw meer vrije tijd hadden.⁶ Dit kan een mogelijke bijdrage geleverd hebben aan de opkomst en oprichting van de NVB.

Ten tweede kan de verbinding die vrouwen met dieren hadden doordat zij beiden werden onderdrukt in de patriarchale samenleving een rol hebben gespeeld voor de opkomst van de Nederlandse Vegetariërsbond. Dit zorgde voor een band tussen vrouwen en dieren. Vegetarisme

---

¹ Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2009) 10-19.

² *Ibidem*, 20-34.

³ Maartje Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 1-11.

⁴ Verdonk met zijn boek *Het dierloze gerecht* richt zich op vegetarisme in Nederland, maar niet expliciet op de NVB. Janse richt zich in haar boek op de opkomst van organisaties, maar niet op vegetarisme of de NVB.

⁵ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) 94-137.

⁶ Janse, *De afschaffers*, 104.

diende hierbij als een verzet tegen de mannelijke dominantie.⁷ Ten derde kan religie een rol hebben gespeeld in de opkomst van de NVB. Rond 1900 was er een steeds grotere verzuiling in de samenleving te zien, wat zorgde voor aparte religieuze groepen zoals de christen anarchisten. Zij waren prominent aanwezig binnen de vegetarische beweging. Er werd bijvoorbeeld een christen-anarchistische kolonie opgericht waar de vegetarische leefstijl werd gevolgd.⁸

Ten vierde kan de kolonie Nederlands-Indië als een van de factoren worden gezien waardoor een organisatie als de NVB op kwam. Vanaf 1870 voeren er schepen door het Suez Kanaal naar Nederlands-Indië. Er vond hierdoor meer migratie van en naar de kolonie plaats, vooral van vrouwen. De band met de kolonie veranderde hierdoor, wat zorgde voor meer uitwisseling van ideeën.⁹ Daarnaast kan het fenomeen van 'travelling concepts' een rol hebben gespeeld in de opkomst van de NVB. Onder 'travelling concepts' wordt verstaan dat ideeën en gebruiken zich verspreiden over de wereld. Deze verspreiding kwam vooral door de grote explosie aan allerlei congressen die er plaats vonden. Hier kwamen mensen elkaar tegen en wisselden ze ideeën uit.

Als laatste kunnen 'leiders en continuïteit' een rol hebben gespeeld in de vorming van een vegetarische bond. Een organisatie was voor haar opkomst vaak afhankelijk van goede, sterke leiders die een lange tijd een stabiele factor vormden in de organisatie, zodat die zich sterk kon vestigen in de samenleving.¹⁰ De vraag is of er een dergelijk figuur was bij de oprichting van de NVB.

Naast de bovengenoemde redenen voor organisatievorming was bij de opkomst van de NVB ook het populairder worden van het vegetarisme van belang. Dit had te maken met het veranderen van de eetcultuur. Voedsel en eetcultuur is een geordend patroon met regels over wat wij eten en hoe we dat eten. In Nederland was en is het normaal om vlees te eten bij de hoofdmaaltijd. Dit is ook hoe mensen hun eten aanduiden: door het vlees te noemen dat ze hebben gegeten. Eetcultuur is veranderlijk, maar de vaste structuur van een maaltijd verandert veel lastiger dan bepaalde producten in die maaltijd. Een eetcultuur kan veranderen door (1) de wetenschap, sommige producten en diëten worden na wetenschappelijk onderzoek meer gewaardeerd, daarnaast heeft de (2) beschikbaarheid een rol, als een bepaald product niet wordt ingevoerd of gemaakt kan het niet worden gegeten. Als laatste is (3) welvaart en daaruit vloeiend reizen van invloed op de verandering van de eetcultuur. Met meer welvaart konden mensen duurdere producten eten of reizen naar andere gebieden waar ze in contact kwamen met andere voedingsmiddelen en eetculturen.¹¹

Mary Douglas heeft beschreven hoe mensen sommige voedselproducten als 'eetbaar' en andere als 'oneetbaar' bestempelen. Zij heeft in haar artikel bijvoorbeeld geschreven over de Joodse voedingsleer, die al heel lang bepaalde producten als oneetbaar bestempelden op basis van het geloof. Het niet eten van vlees en vis (of nog meer) kwam deels voort uit het feit dat mensen vlees en vis als oneetbaar gingen beschouwen. Het vegetarisme, en de Vegetariërsbond die hieruit vloeide, was het gevolg van het sterker wordende idee dat vlees en vis oneetbaar waren.¹²

Marlou Schrover en Floris Vermeulen hebben in hun artikel 'Immigrant organisations' een

---

⁷ Marti Kheel, 'Vegetarianism and Ecofeminism: Toppling Patriarchy with a Fork', in: Steve F. Sapontzis, *Food for Thought: The Debate Over Eating Meat*, (2004) 327-334.

⁸ Henriëtte Hendrix, *Een week in de Kolonie der Internationale Broederschap te Blaricum* (Amsterdam 1901).

⁹ Ulbe Bosma, 'The Indo: Class, Citizenship and Politics in Late Colonial Society', in: Joost Coté and Loes Westerbeek, *Recalling the Indies: Colonial Culture & Postcolonial Identities* (Amsterdam 2005) 69-72.

¹⁰ Dr Marlou Schrover & Floris Vermeulen, 'Immigrant Organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 827-830.

¹¹ Isabel Hoving, Hester Dibbits en Marlou Schrover (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 78-81.

¹² Mary Douglas, 'Deciphering a Meal', *Daedalus* 101:1 (1972) 61-81.

model geschetst voor de vorming van immigranten organisaties. Dit model is deels ook toe te passen op andere organisaties. Schrover en Vermeulen hebben betoogd dat de mogelijkheden die er binnen de samenleving zijn voor een organisatie een grote rol spelen in de vorming van organisaties. Daarnaast is het karakter van de groep van invloed op de vorming van organisaties. Het karakter, de hoeveelheid leden en de grootte van de organisatie laten zien hoe mensen zich willen profileren. Tegelijkertijd worden mensen door middel van organisaties ook door anderen als een groep gezien. Het model van de politieke mogelijkheden structuur kan worden beschreven als de mate waarin machtige groepen zoals de overheid reageren op claims die door kleine groepen worden gemaakt.¹³

Maartje Janse heeft groepen mensen die misstanden afzonderlijk aanpakken als single-issue organisaties of pressiegroepen omschreven. Hieronder wordt een vereniging verstaan die één specifieke misstand wil afschaffen en daartoe wetswijziging nastreeft en de publieke opinie beïnvloed. Single-issue organisaties waren algemene organisaties waar religieuze en politieke geschillen niet in telden. Een vereniging kan dus als algemeen worden gezien als men kijkt naar de diversiteit van het ledenbestand.¹⁴ Zoals later duidelijk zal worden kunnen deze theorieën gebruikt worden om aan te tonen dat de NVB een product van haar tijd was, maar ook meerdere kenmerken had van een typische single-issue organisatie.

Historiografie

Er is weinig historiografie voorhanden op het gebied van de Nederlandse Vegetariërsbond of vegetarisme in Nederland in het algemeen. Hugo Röling heeft geschreven over de beginjaren van de NVB in zijn onuitgegeven scriptie uit 1972.¹⁵ Daarnaast zijn er nog twee scripties gepubliceerd die zich richten op vegetarisme in Nederland. André de Roo schreef in zijn boek *Natuurlijk, ethisch, gezond* vanuit een sociologisch perspectief over de periode 1894-1990. Hij onderscheidde twee vegetarische golven in Nederland en dat onderscheid is in de meeste onderzoeken overgenomen. De eerste vegetarische golf begon eind negentiende eeuw en werd gebroken door de Tweede Wereldoorlog. De tweede begon halverwege jaren zestig.¹⁶ Angela Rothuis richtte zich op de relatie die het vegetarisme van de vroege twintigste eeuw had met de medische wetenschap.¹⁷ Er zijn ook nog kleine artikelen verschenen over vegetarisme. Daarnaast is vegetarisme door Jan Romein in zijn boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* als 'klein geloof' omschreven. Hij betoogde hier dat het vegetarisme een van de vele manieren was van mensen zich van het traditionele geloof en de heersende orde af te zetten, maar benaderde de beweging niet als meer dan een 'geloof'.¹⁸ Rond 1900 werd vegetarisme juist vaak gezien als een onderdeel van het socialisme.¹⁹

Een belangrijk werk dat zich heeft gericht op vegetarisme in Nederland is *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* van Dirk-Jan Verdonk. Hij beschreef de ontwikkeling van het vegetarisme in Nederland door per tijdvak enkele kernthema's of cases te behandelen. Verdonk betrok hierbij ook dieren en de dierenwelzijn beweging. Volgens Verdonk waren de dierenwelzijn beweging en het vegetarisme vergelijkbaar en nauw verbonden; in beide bewegingen was een duidelijke spanning te zien in de constructie van dieren als voedsel of niet-

---

¹³ Schrover, 'Immigrant Organisations', 823-832.

¹⁴ Janse, *De afschaffers*, 10-11.

¹⁵ Hugo Röling, *De god'lijke stem van het medelijden: vegetarisme in Nederland 1894-1914* (z.p. 1972).

¹⁶ André de Roo, *Natuurlijk, ethisch, gezond: vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990* (z.p. 1990).

¹⁷ Angela Rothuis, *Vegetarisme en medici* (z.p. 1991).

¹⁸ Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (z.p. 1967).

¹⁹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 16-20.

voedsel. Het vegetarisme werd door Verdonk als een sociale beweging gekenschetst vanwege haar dynamische karakter en focus op het samenleven.²⁰

Verdonk karakteriseerde de vegetarische beweging in Nederland als een nationale aangelegenheid, waarbij aan het eind van de negentiende eeuw alle vegetarische ideeën en praktijken uit het binnenland kwamen. Om deze reden richtte hij zich alleen op wat zich in het binnenland afspeelde en keek hij niet naar eventuele verbanden met het buitenland.²¹ Dit onderzoek zal echter wel kijken naar de invloed van (inter)nationale organisaties op de opkomst en het verdere bestaan van de NVB, een van de grote spelers van de ontwikkeling van vegetarisme in Nederland.

Maartje Janse heeft in haar boek *De afschaffers* meerdere keren geschreven over de manier waarop vrouwen zich in de negentiende eeuw gingen identificeren met andere vrouwen. Zij schreef bijvoorbeeld dat vrouwen in de negentiende eeuw zich identificeerden met slavinnen en medelijden met hen kregen en door hun gedeelde identiteit als vrouw voor hen opkwamen.²² Dit onderzoek bouwt voort op dit idee en betoogt dat vrouwen zich niet alleen identificeerden met vrouwen, maar met alle door de patriarchie onderdrukte wezens, dus ook dieren. Vanuit het perspectief van vrouwen bij de NVB werden dieren ook gebruikt en gedomineerd door de mannelijke maatschappij.

Dit standpunt is ook te zien in het artikel van Marti Kheel, een veganistische ecofeministische geleerde. Zij heeft geschreven over hoe vrouwen en dieren verbonden zijn doordat zij beide door de patriarchale samenleving worden onderdrukt. Door deze verbondenheid waren vrouwen, en vooral feministen, de eerste mensen die gingen inzetten voor dierenwelzijn en die voor een vegetarisch dieet pleiten.²³

Zowel Premanand Mishra als Marguerite Regan hebben in hun artikel laten zien dat voedsel gebruikt kon worden als een politiek wapen, bijvoorbeeld tegen kolonistoren. Voedsel is gebruikt om mensen een identiteit te geven. In het koloniale discours van de achttiende en negentiende eeuw werd het eten van vlees gezien als superieur en meer ontwikkeld, terwijl planteneters werden gezien als inferieur. Het eten van vlees gaf een persoon ook meer fysieke kracht en mannelijkheid. Voedsel kon ook politiek gebruikt worden als een middel om een identiteit te maken en te vechten tegen overheersers.²⁴

Door Julia Twig is vegetarisme omschreven als een zeldzaam voorbeeld van een expliciete voedsel ideologie in het westen. Het werd gebruikt om tegen 'carnisme' te vechten: het idee dat het eten van vlees van dieren gepast en ethisch is. Dus vegetarisme kon worden gebruikt als een politiek middel om het eten van vlees, kolonialisme, de oppressie van vrouwen en ongelijke dierenrechten te bestrijden.²⁵

Dit onderzoek zal zich richten op de opkomst en het blijven bestaan van de Nederlandse Vegetariërsbond en vult hiermee de literatuur rondom organisaties en vegetarisme aan. Het onderscheidt zich van andere studies door zich te focussen op één organisatie, die tot op heden bestaat en dus succesvol heeft weten te overleven sinds 1894. Het richt zich niet enkel op het Vegetarisme in Nederland, of enkel op de vorming van organisaties, maar combineert deze twee

---

²⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 18-19.

²¹ Ibidem, 23.

²² Janse, *De afschaffers*, 250-260.

²³ Kheel, 'Vegetarianism and Ecofeminism', 327-341.

²⁴ Premanand Mishra, 'Colonialism and It's Gastro-Politics: Re-visiting Gandhi's Vegetarianism', *Gandhi Marg Quarterly* 37:1 (2015) 79-102. ; Marguerite M. Regan, 'Feminism, Vegetarianism, and Colonial Resistance in Eighteenth-Century British Novels', *Studies in the Novel* 46:3 (2014) 275-292.

²⁵ Regan, 'Feminism, Vegetarianism', 280.

aspecten om een duidelijk beeld te geven van de Nederlandse Vegetariërsbond als idealistische beweging en organisatie.

Materiaal en methode

Het materiaal dat wordt onderzocht is ten eerste het materiaal in het archief van de Nederlandse Vegetariërsbond. Hierin zitten notulen van vergaderingen van het bestuur, verslagen van algemene ledenvergaderingen en correspondenties. Daarnaast is er veel informatie te vinden in de *Vegetarische Bode* die de NVB vanaf 1897 maandelijks uit gaf. Hier werden ook de vergaderingen in samengevat en werden veel artikelen geplaatst over de propaganda die de NVB voerde, wetenschappelijke en informatieve artikelen geplaatst en leden geregistreerd. Als laatste wordt er ook gekeken naar de kookboeken uit 1902 en 1912 die de NVB heeft uitgegeven. Deze kookboeken hebben een uitgebreide inleiding waarin allerlei opvattingen van de NVB betreffende voedsel en het vegetarisme naar voren komen, dit geeft dus een mooi beeld van hoe zij zichzelf afschilderden. Daarnaast wordt er gekeken naar historische boekjes over de Kolonie te Blaricum, een enquête van de NVB, een uitgave van de opvolger van de *Bode*, een boekje over de NV Vegetus en een boekje over lichaamscultuur en vegetarisme.

Voor al deze bronnen geldt dat er wordt gekeken naar indicaties van hoe de NVB zichzelf wilde profileren en hoe zij hun vegetarisme definieerden. Verder wordt er naar de organisatiestructuur gekeken en naar de banden die de NVB met andere organisaties en partijen had. Dit geeft een duidelijk beeld van de NVB als organisatie.

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te kunnen beantwoorden is deze thesis in vijf hoofdstukken ingedeeld. Het eerste hoofdstuk richt zich enerzijds op het karakter van de periode van de laat negentiende en vroeg twintigste eeuw, anderzijds wordt er een korte geschiedenis van het vegetarisme gegeven. Het tweede hoofdstuk gaat over de opkomst van de NVB. Dit hoofdstuk is chronologisch thematisch opgebouwd en behandelt bovengenoemde zes theorieën. In hoofdstuk drie wordt een voorbeeld gegeven over de invloed van religieuze groepen op de NVB en de verbondenheid met andere organisaties door te kijken naar de relatie die de NVB had met 'de Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum'. Het hoofdstuk hierna richt zich op de vervolgperiode van de NVB. Dit hoofdstuk is opnieuw chronologisch thematisch opgebouwd. Hoofdstuk vijf is een epiloog waarin ik mij kort richt op de ontwikkelingen van de NVB na het tijdvak waar deze thesis zich op richt. In de conclusie wordt uiteengezet waarom een organisatie als de NVB opkwam in deze periode en in hoeverre de NVB hierin werd beïnvloed door andere organisaties en haar tijd.

H1 Het karakter van het tijdvak rond 1900

Om een betere indruk te krijgen over het klimaat waarin de Nederlandse Vegetariërsbond werd opgericht, wordt er uiteengezet wat het karakter van het tijdvak rond 1900 was en welke krachten en veranderingen er plaats vonden. Het eerste deel van dit hoofdstuk richt zich op de samenleving rond 1900 met betrekking tot organisaties, vrouwen, (inter)nationale contacten, religie en eetgewoonten. Het tweede deel van het hoofdstuk geeft een korte geschiedenis weer van het vegetarisme.

1.1 De samenleving rond 1900

In de negentiende eeuw was het verenigen van mensen in organisaties veelvoorkomend. Dit had onder meer te maken met de hervormingsbewegingen die er ontstaan waren in deze periode. Deze mensen deelden het idee dat economische voorspoed en maatschappelijke vooruitgang mogelijk was en zij zagen het als hun christen- en burgerplicht om dit te bewerkstelligen. Rond 1840 begonnen burgers meer ruimte op te eisen om ook op particulier initiatief misstanden in de samenleving aan de kaak te stellen.²⁶

Voor 1840 werd afstand gehouden van de politiek uit fatsoen en omdat het vaderlandslievend gevonden werd. Dit had te maken met de patriottische en Bataafse revoluties waarin er veel politieke woelingen waren. Dit had als gevolg dat mensen een afkeer creëerden voor alles wat met politiek te maken had; politieke organisaties zouden leiden tot onrust en revolutie. Tussen 1848 en 1870 werd de interpretatie van de grondwet ter discussie gesteld en was de manier van politiek bedrijven onduidelijk. Na deze jaren van constitutionele politiek brak de periode van partijpolitiek aan en daarmee kwam er ook een verandering in protestvormen en werden er nieuwe manieren van protesteren ingezet: protestmarsen en grote manifestaties zoals massale bijeenkomsten ontstonden. Rond 1880 was er veel veranderd, bestonden er tientallen verenigingen van burgers en werd burgerparticipatie, mede door de grondwetswijziging van 1848, meer geaccepteerd.²⁷

Paradoxaal genoeg leidde het gezichtsverlies van de politiek, en daarmee het grotere belang van verenigingen, tot het opnemen van verenigingen in het politieke proces. Dit kwam ook door het groeiende zelfbewustzijn van burgers dat gevoed werd doordat mensen in de publieke sfeer de publieke opinie meer gingen waarderen. Politiek werd steeds meer een strijdtoneel en het idee van wetten die de maatschappij van het kwaad moesten redden kwam op. De wet moest de publieke opinie leiden. Daarnaast werd politiek steeds meer een identiteitskwesitie: iemands identiteit en politieke voorkeur werden verbonden.²⁸

Rond 1900 kwam er een stroom van nieuwe geloven op die antwoord moesten geven op verschillende lastige maatschappelijke en theologische vraagstukken. Zo ging de beroemde Abraham Kuyper, als reactie op het 'ongeloof', de goddelijke openbaring van de Bijbel weer verdedigen. Vegetarisme had wel enige aantrekkingskracht voor deze gelovigen, maar kon uiteindelijk niet gevolgd worden door hen omdat vegetarisme uitgaat van een gelijkheid tussen mens en dier, iets wat weer Darwinistisch is en dus in tegenspraak met de Bijbel.²⁹ Eind achttiende eeuw werd geloof meer in het innerlijk van de gelovige gelokaliseerd in plaats van in de maatschappij. Mensen konden uitdrukking geven aan hun geloof door hun handelen waardoor het een belangrijke maatschappelijke

---

²⁶ Janse, *De afschaffers*, 9-10.

²⁷ Ibidem, 12-15, aldaar 21.

²⁸ Ibidem, 305-307.

²⁹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 85.

en politiek rol ging vervullen. De Réveil-beweging en christelijk-nationalistische beweging zorgden voor een 'morele' burger. De toenemende gevoeligheid in de samenleving was volgens de wetenschapper Ludwig Büchner te zien als een herstel van de moraal dat een lange tijd erg achteruit was gegaan onder het christendom. Boeddha had namelijk al lang voor de komst van Christus diervriendelijkheid gepredikt. Het christendom doorbrak deze trend, waarna het pas eind negentiende eeuw weer op kwam.³⁰

De historicus Thomas Laqueur beschrijft dat er vanaf de achttiende eeuw een nieuw soort verhaal in de boeken zijn intrede deed. Hij noemt dit 'humanitarian narratives': zij vertellen het verhaal van het lijden en de dood van mensen. Het lijden werd zo erg in detail beschreven en de schrijvers benadrukten dat het voorkomen en gestopt had kunnen worden. Het raakte als het ware de lezer zelf, wat zorgde voor 'medelijden' en waarmee de morele verplichting om zelf in te grijpen aangesproken werd.³¹

Positie van de vrouw

Rond 1900 werd het geleidelijk geaccepteerd dat vrouwen zich ook bezig gingen houden met problemen in de samenleving en zich hieromheen organiseerden. Twintig jaar eerder was dit nog niet het geval. Men moest nog de legitimiteit van een politieke collectiviteit van vrouwen beargumenteren. In deze tijd bestond er een vergaande sekse-ongelijkheid die paste binnen de negentiende-eeuwse ideologie van gescheiden sferen voor vrouwen en mannen. Als 'vrouw' opkomen voor een bepaald probleem werd bij voorbaat problematisch omdat dit als speciaal werd gezien en opgesloten werd binnen de mogelijkheden die een vrouwelijke identiteit had: een vrouw kon alleen goed of slecht zijn, niet in de politieke sfeer handelen, maar binnen het orthodox-protestantisme 'vrouw of moeder' zijn.³² Om deze reden waren er ook weinig vrouwen die betaald werk verrichtten. Een groep vrouwen had hierdoor tijd, geld en de opleiding om zich bezig te houden met goede doelen en maatschappelijke vraagstukken.³³

Ondanks de opkomende emancipatie behielden mannen een machtigere positie door werk, kennis, aanzien en contacten. Zij ondervonden niet dezelfde problemen als vrouwen bij het optreden in het openbaar. Mensen had nog lang niet het idee dat vrouwen politieke partners van mannen konden zijn.³⁴ Vrouwen werden hierin tegengewerkt omdat zij volgens de maatschappij niet geacht werden zich uit te spreken, wat hen nog bewuster maakte van hun ondergeschikte positie in de maatschappij. In de negentiende eeuw was er een ware hervormingsbeweging te zien binnen de internationale context wat er toe bijdroeg dat vrouwen hierin een nieuwe maatschappelijke rol ontdekten. Op basis van hun medelijden en religieus-morele verontwaardiging eisten zij het op om in het openbaar protest te voeren.³⁵

In de westelijke samenleving wordt een connectie gezien tussen de dominantie van vlees en van mannen. In de patriarchale samenleving, die de westelijke wereld rond 1900 was en tevens nog steeds is, is te zien dat zowel vrouwen als dieren gebruikt worden om andermans behoeften te

---

³⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 52-53. ;Janse, *De afschaffers*, 296-297.

³¹ Janse, *De afschaffers*, 100-101.

³² De Vries, *Kuisheid*, 94-95.

³³ Corry van Eijl, *Maandag tolereren we niets meer: vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990* (Amsterdam 1997) 14-22.

³⁴ De Vries, *Kuisheid*, 101-105.

³⁵ Janse, *De afschaffers*, 29.

vervullen. Ze worden beiden gebruikt als objecten die kunnen worden geconsumeerd.³⁶ Rond 1900 richtten mensen en vooral vrouwen meer organisaties op om veranderingen in de samenleving te bewerkstelligen. Het feit dat vrouwen zich gingen identificeren met dieren had onder andere als gevolg dat vegetarisme meer mensen aan ging spreken.

Een andere ontwikkeling in de samenleving in die tijd had te maken met de koloniale banden. Rond het aanbreken van de twintigste eeuw was er in Nederlands-Indië een meer Europese levensstijl en veel communicatie met Europa. Dit maakte de kolonie veilig voor vrouwen om zich te vestigen. Vanaf 1870 voeren er schepen door het Suez Kanaal wat de reis naar Nederlands-Indië korter en zo ook aantrekkelijker maakte. Mensen die het geld hadden om te repatriëren deden dit, waarop een hoop dochters van plantagehouders uit Nederlands-Indië met hun Nederlandse mannen aankwamen in Nederland. Andersom waren er ook veel Nederlanders die in de kolonie werkten. Door de opkomst van privé ondernemingen waren er een hoop banen in de plantage sector. Daarnaast zorgde ook de groei van overheidsambten en koloniale bedrijven voor meer lagere- en middenklasse banen. Deze migratie van vrouwen over en weer vanuit de kolonie zorgde ook voor de uitwisseling van culinaire ervaringen.³⁷

De eetcultuur rond 1900

Op het gebied van voedsel en eetcultuur in Nederland rond 1900 is te zien dat een vleesloze maaltijd niet een keuze was, maar een noodzaak voor arbeiders, die vaak lange tijd alleen aardappels konden eten. Zo zei de arts Pennink in 1848: 'Een mens, die dagelijks alleen aardappelen, paardebonen, zuurkool of karnemelksepap eet kan alleen een gemene dagloner, een arme boer of een mens zonder beschaving zijn.'³⁸ Toch heerste onder hogere klassen het idee dat vlees tot elke maaltijd moest behoren. Domela Nieuwenhuis werd zelfs door zijn dokter als misdadiger betiteld omdat hij zijn gezin aan de vegetarische leefstijl blootstelde.³⁹ Vlees werd naast aardappelen, brood, melk, boter, kaas en eieren gezien als een luxeartikel. Het gewone volk at een groot deel van de negentiende eeuw bijna nooit vlees. Boeren en mensen op het platteland beschikten nog wel eens over spek omdat zij zelf een varken hielden, in steden werd spek uit Amerika ingevoerd. Spek werd gezien als boers vlees. Om die reden at de gegoede burgerij weinig spek en vet, maar juist veel luxer vlees. Met de grondwetswijziging van 1848 werden de accijnzen op het slachten van vee opgeheven, wat als gevolg had dat vlees toegankelijker werd voor de lagere klassen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw steeg de welvaart en konden meer landarbeiders het zich permitteren om een varken te houden voor de slacht. Vlees van runderen en schapen dat bestemd was voor de stad, werd geslacht, gehouwen en verhandeld in zogenaamde stadshallen, die zich in het centrum bevonden. Voor vis gold dat er veel verschil te zien was per regio. In waterrijke gebieden was het volksvoedsel, hoewel dit ook niet altijd bereikbaar was voor de armste groepen mensen.⁴⁰

In de negentiende eeuw heerste de overtuiging dat groenten en fruit onbelangrijk waren voor de gezondheid van de mens. Diezelfde eeuw gingen mensen zich meer bezig houden met voedsel en kwam er veel berichtgeving over gevaarlijk voedsel en vlees. Er kwam een discussie op gang over wanneer vlees wel en niet gegeten kon worden. Het verwerpen van vlees was echter in

---

³⁶ Kheel, 'Vegetarianism and Ecofeminism', 327-334.

³⁷ Bosma, 'The Indo', 69-72.

³⁸ Anneke H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990: een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990) 26.

³⁹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 37.

⁴⁰ Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 27-31, aldaar 44, 80, 94.

deze tijd nog niet denkbaar: het werd gezien als een aanval op de heersende wetenschap en haar bourgeoisiecultuur.⁴¹ Met de komst van de twintigste eeuw veranderde het dieet in veel westerse landen: er werd meer fruit en groente gegeten en meer melk gedronken. Vitaminen waren ontdekt waardoor het idee van fruit en groenten als essentieel voor iemands gezondheid langzaam in opkomst kwam. Hiermee ontwikkelde zich ook een beweging die pleitte voor het eten van rauw voedsel, wat onderdeel was van het 'terug naar de natuur idee', dat al eerder zijn ingang had gedaan.⁴²

Vlees stond gelijk aan allerlei waarden die als belangrijk werden beschouwd, zoals mannelijkheid, kracht, welstand en controle over de natuur. Dit idee van de mens als omnivoor was vooral te danken aan de negentiende-eeuwse voedingswetenschap, waarin planten als tweederangs voedsel werden afgeschilderd. Doordat mensen bepaalde waarde aan voedsel gingen hechten, zoals kracht en mannelijkheid aan vlees, werd voedsel bepalend voor het karakter van een persoon en zelfs een hele natie. Zo stonden Engelsen bekend als *beef-eaters* en daarmee als krachtig volk. Dit stond in contrast met het volk van de kolonies in de Oost waar vooral plantaardig voedsel werd gegeten door een zwak, vrouwelijk volk dat eenvoudig door een krachtig land als Engeland overrompeld kon worden. Ook heerste de opvatting dat mensen voor fysieke inspanning eiwit, en dus vlees nodig hadden. De realiteit stond echter in contrast met deze wetenschappelijke opvattingen: boeren deden zwaar werk, zonder vlees te eten.⁴³

De mogelijkheid om te koken verschilde per klasse mensen in de samenleving. Voor de volksklasse waren de woonomstandigheden in de steden slecht. Er was geen riolering, waterleiding of gasaansluiting. Van een keuken en keukenhygiëne was zo goed als geen sprake. In de gegoede buurten hadden mensen ook niet de bovengenoemde aansluitingen, maar wel meer ruimte, waardoor ze hun afval beter kwijt konden. Water was noodzakelijk om te koken, alle kookboeken gaven aan dat groenten goed gewassen moest worden. In 1899 had de helft van de bevolking nog geen aansluiting op een drinkwaterleiding. Wat betreft de rest van de keuken was er rond 1860 al een ruim aanbod aan fornuizen. Dit waren echter nog wel statussymbolen en weg gelegd voor een kleine groep mensen.⁴⁴

De meeste kookboeken die tussen 1890 en 1915 op de markt kwamen waren daardoor dan ook gericht op stedelijke huisvrouwen. Kookkennis werd niet onder het volk verspreid en voornamelijk veel gegoede dames volgden kooklessen. De contrasten tussen de sociale lagen waren dus ook hierin groot.⁴⁵

Congressen

Een andere ontwikkeling die zich aan het einde van de negentiende eeuw voordeed was de opkomst van steeds meer congressen over verschillende problemen en thema's in die tijd. Deze congressen hadden heel verschillende soorten bezoekers maar meestal waren zij wel 'dissenters', mensen die zich van de menigte onderscheidden. In Engeland was het publiek gevarieerder dan op het Europese vasteland, waar aristocratische families sterker vertegenwoordigd waren.⁴⁶ Er werden aan het einde van de negentiende eeuw ook verschillende vegetarische congressen georganiseerd die er mede toe

---

⁴¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 140-143.

⁴² Colin Spencer, *The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism* (Londen 1993) 301-304.

⁴³ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 136-138.

⁴⁴ Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 114-122.

⁴⁵ Ibidem, 122, 134-136.

⁴⁶ De Vries, *Kuisheid*, 82.

bijdroegen dat de ideeën hier over zich gingen verspreiden. Dit werden wereldideeën en daarmee wereldbewegingen. Het idee van een vegetarische vereniging kon worden afgekeken uit andere landen die deze al eerder hadden opgericht.

Op 6 en 7 november 1896 vond er een congres (het eerste nationale geheelonthouderscongres) plaats in Utrecht waar Lodewijk van Mierop (1870-1930) en Felix Louis Ortt (1866-1959) elkaar ontmoetten en waar ze kennis maakten met de ideeën van Leo Tolstoj. Deze personen zouden later een belangrijke rol gaan spelen in de ontwikkeling van het vegetarisme en daarmee in de oprichting van de NVB in Nederland.⁴⁷

1.2 Een korte geschiedenis van het vegetarisme

Vegetarisme wordt tegenwoordig meestal omschreven als het afzien van het eten van vlees en vis. Toch is dit niet voor iedereen altijd eenduidig. Sommigen verstaan onder vegetarisme het niet eten van vlees, maar wel van vis. Anderen vinden dat een vegetariër ook geen leren kleding, schoeisel of accessoires zou moeten dragen. Veganisme wordt omschreven als het geheel afzien van alle dierlijke producten, dus men eet geen vlees, vis, eieren en melkproducten. Hierin is ook weer een onderscheid te maken tussen mensen die 'streng' zijn en ook geen dierlijke producten dragen qua kleding en mensen die dit laatste wel doen.⁴⁸

Eind negentiende eeuw waren er ook al heel wat variaties in wat als vegetarisme werd beschouwd. Vegetarisme werd veelal gelijk gesteld aan een zuiver plantaardig dieet, wat hierboven als veganisme wordt omschreven. Het verschil tussen vegetarisme en veganisme werd dan ook vaak teniet gedaan. Mensen vonden dat een vegetariër pas echt zo genoemd mocht worden als hij ook geen dierlijke producten gebruikte. Alleen geen vlees eten werd door de auteur Jos Schrijver in zijn geschrift afgeschilderd als 'half-vegetarisme'. Er werd dus alleen onderscheid gemaakt tussen omnivoren en herbivoren. Zogenaemde lacto-ovovegetariërs, mensen die alleen geen vlees en vis eten, maar wel eieren en melk, werden niet erkend.⁴⁹ De term vegetarisme werd soms nog strenger geïnterpreteerd door aan te geven dat een vegetariër ook niet geacht werd 'prikkelende' producten te eten zoals, specerijen, kruiden, uien, knoflook, alcohol en koffie. De NVB laat deze gedachte ook naar voren komen als hij regels opstelt voor de vegetariër in zijn vegetarische kookboeken.⁵⁰

De term *vegetarianism* werd voor het eerst gebruikt in 1847 tijdens de oprichting van de Vegetarian Society in Engeland. Voor deze tijd werd iemand die geen vlees at volger van de 'pythagorese levenswijze' genoemd. Met de naam 'vegetariaan' of later 'vegetariër' kreeg men echter een stempel en identiteit. Hieraan werden meer eigenschappen verbonden dan alleen een dieetkeuze. De relatie met de term bleef ongemakkelijk, wat ook terug te zien is in het feit dat veel vegetariërs zich niet verenigden in organisaties. Anderzijds zorgde de term ervoor dat er een eenheid ontstond. Geen vlees eten bracht gemeenschappelijke ervaringen met zich mee en door het gebruik van de term wisten mensen elkaar te vinden.⁵¹

---

⁴⁷ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 78.

⁴⁸ 'Welke definitie hanteert de Vegetariërsbond voor vegetarisch en voor een vegetariër?', <<https://www.vegetariers.nl/bewust/veelgestelde-vragen/welke-definitie-hanteert-de-vegetariërsbond-voor-vegetarisch-en-voor-een-vegetarier>> 6-6-2017.

⁴⁹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 139.

⁵⁰ E.M. Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken: kookboek van de Nederlandschen Vegetariërsbond bevattende 475 recepten* (2e druk, Amsterdam 1902) II.

⁵¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 17-18.

De ontwikkeling van het vegetarisme door de tijd

De geschiedenis van het vegetarisme gaat zo ver terug tot de oudheid. De naam Pythagoras werd voor veel dingen gebruikt, waaronder ook voor het pythagoriaanse dieet. Dit laatste kwam bekend te staan als het ontwijken van het eten van vlees van geslachte dieren. Van origine was het dieet waarschijnlijk veganistisch maar historisch gezien werden er in het dieet echter wel melkproducten en vis gegeten. Pythagoras geloofde dat de ziel onsterfelijk was en eindelijk getransformeerd kon worden in andere levende wezens; om die reden zouden alle levende wezens behandeld moeten worden als familie. Het vermoorden van levende wezens werd door hem gezien als het vermoorden van een neef of nicht. Hiernaast geloofde hij ook dat een vegetarisch dieet gezonder was en wou hij dat zijn eten zo puur mogelijk was. Tenslotte geloofde Pythagoras dat onthouding van vlees en vis zou bijdragen aan meer vrede. Als iemand in staat was dieren te doden en te eten, zou hij hier ook sneller toe geneigd zijn bij mensen.⁵²

De dieetregels van het Oude Testament zagen vegetarisme als het paradijs en alle wezens als herbivoren. Echter mensen konden niet voor eeuwig leven zoals God en zij konden niet moorden, want alleen God kon leven creëren en ontnemen. Om deze reden was vlees eten onmogelijk want mensen mochten niet doden en konden dus niet aan vlees komen. Echter met het eten van de verboden vrucht veranderde dit idee. Het verschil tussen mensen en God lag toen in het feit dat mensen geen bloed mochten eten omdat dit alleen bestemd was voor God.⁵³ Dit past bij de theorie van Mary Douglas, die beschrijft hoe mensen sommige voedselproducten als 'eetbaar' en andere als 'oneetbaar' bestempelen.⁵⁴

Het was in de middeleeuwen in de kerk gebruikelijk dat men op bepaalde dagen of gedurende een bepaalde periodes vastte. Dit hield in dat mensen minder aten en geen vlees gebruikten. Er bestond dus binnen het christendom al een traditie dat er op bepaalde momenten geen vlees gegeten mocht worden, meestal op vrijdag. Er werd dan wel vis gegeten. Benedictijnen en later Cisterciënzers waren de voornaamste ordes die deze monastieke traditie volgden. Benedictus ging zelfs zo ver dat vlees verboden werd, behalve voor zieken en zwakken.⁵⁵

In 1847 werd tijdens een vergadering die de oprichting van de Vegetarian Society inluide, de term Pythagoras-dieet officieel vervangen door vegetarisme. Vegetarisme werd gedefinieerd als het onthouden van vis, vlees en gevogelte. Later ontstond hier een discussie over toen sommige bestuursleden pleitten voor het afzweren van zout en smaakversterkers. William Horsell was een van de grote spelers op deze vergadering. Hij was beïnvloed door het werk van Justus Liebig (1803-73), een Duitse chemicus, die (foutief) ontdekte dat er geen verschil is tussen de proteïnes in planten en die van dieren. Hiermee kwam er voor het eerst wetenschappelijke validiteit voor vegetarisme. Het Christelijke fundamentalisme, het geloof dat alles in de Bijbel letterlijk waar is, had een grote invloed op de opkomst van vegetarisme in Engeland, Amerika en Duitsland.⁵⁶

Met de oprichting van een Vegetarische Bond in Engeland waren er al snel mensen die een dergelijke bond ook in de Verenigde Staten wisten. In mei 1850 vond er daarop een Vegetarische Conventie plaats in New York, waar het ledenaantal rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw steeg. De vegetariërs in Groot-Brittannië hadden zich opgedeeld in kleinere groepen zoals de London

---

⁵² Spencer, *The Heretic's Feast*, 33, 43, 50.

⁵³ Ibidem, 114-116.

⁵⁴ Douglas, 'Deciphering a Meal', 61-81.

⁵⁵ Geertruida de Moor, *Verborgen en geborgen: het cisterciënzinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994) 202-203.

⁵⁶ Spencer, *The Heretic's Feast*, 252-253, aldaar 276.

Dietetic Reform Society en de Manchester Vegetarian Society. Deze vegetarische groepen hielpen ook met de oprichting van een van de eerste vegetarische restaurants in Londen. Aan het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw waren er twaalf vegetarische restaurants in Londen. De klanten van deze restaurants waren niet per se vegetariërs maar waren mannen en vrouwen uit de nieuwe lagere middenklasse. De maaltijden waren goedkoop en respectabel en het was een veilige plek voor vrouwen om er alleen heen te gaan. Over het algemeen gingen vrouwen meestal niet zelfstandig maar in paren naar restaurants, alleen vrouwen met weinig moraal aten niet gezamenlijk in het openbaar. In het begin van de twintigste eeuw was het vegetarisme een solide middenklasse beweging geworden.⁵⁷

Een andere grote invloed op het vegetarisme heeft Gandhi gehad, die geïnspireerd raakte door de theorie van geweldloosheid van de schrijver Shelly. Rond 1889 was het vegetarisme in Londen groot en waren er veel mensen die zich in vegetarisme interesseerden. Gandhi was rond deze tijd in Londen en werd beïnvloed door deze omgeving. Gandhi was al vegetariër vanwege zijn hindoeïstische geloof. Binnen het Hindoeïsme zei voedsel veel over de rang waarin iemand paste. De hoogste kaste moest het meest puur eten en andersom. De hoogste kaste was om deze reden vegetarisch, omdat het doden van dieren als vervuilend werd gezien. Mensen uit deze kaste werd ook verboden om knoflook en uien te eten, omdat deze in hun ogen een associatie hadden met vlees.⁵⁸

Het vegetarisme had nooit op kunnen komen als mensen niet anders gingen denken over het slachten van dieren. De Victoriaanse tijd was in dit opzicht niet heel anders dan de huidige; mensen genoten van vlees, maar niemand wou zien hoe de transitie van levend dier naar dood karkas zich voltrok. De gevoeligheid van mensen met betrekking tot het slachten van dieren nam toe, vooral door het langer worden van de productieketens. Hierdoor verplaatste halverwege de negentiende eeuw slachthuizen zich van het centrum en de stad naar plekken buiten het zicht van de stedelingen.⁵⁹

Vóór de laatste decennia van de negentiende eeuw was vegetarisme een heel erg gering verschijnsel. Er bestond wel ietwat vegetarisme in Nederland, maar het vegetarisch gedachtegoed was rond 1800 heel zeldzaam. Dit kwam omdat het rond 1800 lange tijd niet werd geaccepteerd om vooruitstrevende en radicale ideeën te hebben. Met de komst van verschillende opstanden in 1830, 1848 en de Commune van Parijs, werd het vegetarisme in de tweede helft van de negentiende eeuw meer gesignaleerd. Toch werd het vegetarisme aanvankelijk als een Angelsaksische zaak afgedaan.⁶⁰ Het vegetarisme ging zich pas rond de jaren zeventig van de negentiende eeuw bezig houden met het dierenwelzijn toen vegetariërs zich gingen verzetten tegen vivisectie. Dit hing samen met het algemene idee dat vegetariërs hadden over medicijnen en dokters. Het lichaam zou alleen goed voedsel moeten krijgen, dan zou het gezond zijn en geen ingrijpen van dokters of medicijnen nodig hebben. De interesse die er rond 1880 weer ontstond voor het vegetarisme had te maken met de sociale veranderingen die zich in deze tijd voordeden. De ontwikkeling van een lagere middenklasse, de opkomst van het socialisme, de Fabische (Fabian) beweging, het idee van het simpele leven, het terugkeren van de mythe van het pastoraal en de ideeën van Tolstoj zorgden ervoor dat de beweging een ideaal werd.⁶¹ Aan het eind van de negentiende eeuw ging vegetarisme voor het eerst een

---

⁵⁷ Spencer, *The Heretic's Feast*, 274-275, 296.

⁵⁸ Ibidem, 250-292, aldaar 356.

⁵⁹ Ibidem, 269.

⁶⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 22-23.

⁶¹ Spencer, *The Heretic's Feast*, 275, aldaar 285

beweging vormen in Nederland.⁶²

Het tijdvak rond 1900 was een veel bewogen tijdvak waarin er snel grote veranderingen kwamen. Organisaties werden met bosjes opgericht voor allerlei misstanden in de samenleving. Dankzij hun emancipatie vervulden vrouwen hierin een steeds grotere rol. De ideeën die er heersten over vegetarisme werden door middel van congressen verder verspreid over de wereld. Daarnaast zorgde de kolonie Nederlands-Indië ervoor dat vrouwen reisden en in contact kwamen met een andere (voedsel)cultuur. De eetcultuur was in deze periode ook aan verandering onderhevig, onder andere door de verandering van de productie van voedsel. Dit had als gevolg dat mensen anders tegen dierlijk voedsel aan gingen kijken en vegetarisme meer op kwam in de samenleving. De komst van nieuwe religieuze bewegingen en de opkomst van congressen droegen bij aan de opkomst van het vegetarisme. Groot-Brittannië en daarna de Verenigde Staten waren erg aanwezig in het vormen van vegetarische verenigingen en later ook restaurants. Bovengenoemde ontwikkelingen in de samenleving rond 1900 zorgde voor gunstige omstandigheden voor het oprichten van een organisatie. Ook een groep van de vegetariërs in Nederland wilde zich gaan organiseren. Hoe dit zich voltrok is in het volgende hoofdstuk te lezen.

---

⁶² Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 22-23.

H2 Opkomst van de NVB

‘Een Bond voor Vegetariërs! Oproep aan alle voorstanders tot vereeniging, door A. Verschoor.’⁶³

Bovenstaande tekst is het eerste pamflet dat door Aart Verschoor is verspreid met als doel mensen te werven voor de Nederlandse Vegetariërsbond. Dit hoofdstuk gaat over de opkomst van de NVB en bespreekt welke aspecten invloed hadden op deze opkomst, welke personen een grote rol speelden en hoe de oprichting en de eerste jaren verliepen. De thema's of hypothesen: emancipatie, verbinding, religie, koloniale banden, travelling concepts en leiders en continuïteit zijn in de inleiding genoemd en zullen in dit hoofdstuk terugkomen en bijdragen aan het verklaren van de opkomst van de NVB. De vraag is echter, in hoeverre en welke thema's een rol speelden bij de oprichting van de NVB? Het zal aangetoond worden dat in het geval van de NVB een gevoel van maatschappelijke verantwoordelijkheid om zich in te zetten tegen misstanden in de samenleving en morele superioriteit ertoe leidde dat de NVB tot stand kwam.⁶⁴

Zoals besproken in het vorige hoofdstuk kreeg het vegetarisme rond 1880 voet aan de grond in Nederland. Er verschenen rond deze tijd meerdere brochures en tijdschriftartikelen over vegetarisme. Daarnaast verscheen in 1892 het eerste vegetarische kookboek in Nederland. Dit was een vertaling van het kookboek van de Duitse Eduard Baltzer (1814-1887). Baltzer was een democraat en vrijzinnig theoloog die in 1867 de eerste vegetarische vereniging in Duitsland oprichtte: *Deutsche Verein für naturgemässe Lebensweise*. Baltzer verving in 1866 zijn vrij-religieuze gedachtegoed voor het vegetarisme. In het vegetarisme zag hij een alomvattende levensopvatting waarin leven volgens de natuur centraal stond. Baltzer was een belangrijke speler in de opkomst van het vegetarisme.⁶⁵ Zijn idee van een natuurlijke levenswijze is dan ook terug te zien in het gedachtegoed van de NVB. In de kookboeken die de NVB uitbracht wordt vegetarisme aanvankelijk beschreven als ‘een terugkeer naar de natuur’.⁶⁶ De ideeën van Baltzer's vegetarisme verspreidden zich door heel Europa.

Een belangrijk persoon die het vegetarisme binnen Nederland heeft beïnvloed is Frederik van Eeden (1860-1932), een beroemde schrijver en medicus, die besloot te stoppen met het eten van vlees. Van Eeden was idealistisch en zag het vestigen van een vegetarische samenleving op aarde als een ultiem doel. Zijn besluit om vegetariër te worden was niet uniek, maar wel bijzonder omdat einde negentiende eeuw in de bredere samenleving vegetarisme nog veelal ondenkbaar was. Iemand die het voorbeeld van Van Eeden opvolgde en tevens een erg belangrijke speler werd voor het vegetarisme in Nederland en de NVB, was Felix Louis Ortt (1866-1959). Hij was de broer van de jeugdliefde van Van Eeden: Henriette Ortt (1857-1934).⁶⁷

De opkomst van de Nederlandse Vegetariërsbond

Aart Verschoor was de persoon die uiteindelijk het initiatief nam om een vegetarische vereniging op te richten. Het pamflet dat hij verspreidde leidde in 1894 tot de oprichting van de Nederlandsche Vegetariërsbond. De NVB is te zien als een ‘single-issue’ organisatie, omdat het zich richtte op één misstand in de samenleving, namelijk dierenleed. De NVB bracht via debat en voorlichtingen

---

⁶³ ‘5. Verslagen van de algemene ledenvergaderingen 1894-1896’, *Archief Nederlandschen Vegetariërsbond* (1894).

⁶⁴ Janse, *De afschaffers*, 298.

⁶⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 41, aldaar 68.

⁶⁶ Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken* (1902), II.

⁶⁷ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 10-15.

dierenleed en de nadelen van het eten van vlees en vis aan een groot publiek bekend, en zij bespraken de oorzaken, gevolgen en oplossingen voor deze misstand. Dit werd gedaan door middel van eigen publicaties, de *Vegetarische Bode*, via kranten en door vergaderingen. Single-issues organisaties verkondigen ook hun opinie. Dit deed de NVB al met het oprichten van de NVB waardoor het vegetarisme werd verkondigd.⁶⁸ Verschoor werd hierin door zijn vriend, de Engelse arts Thomas Richard Allison gestimuleerd. In 1892 publiceerde de uitgever S.L. van Looy de *Medische verhandelingen* van Allison waarin hij het vegetarisme propageerde en stimuleerde.⁶⁹

De NVB hechtte veel waarde aan medisch bewijs, daarom gebruikte hij wat Janze de 'wetenschappelijke aanpak' heeft genoemd, om te bewijzen dat vegetarisme de meest gezonde levensstijl was.⁷⁰ Allison was niet de eerste arts die het belang van vlees in twijfel trok. Zo betoogde de medicus Hendrik Beins in een lezing in 1863 dat spierarbeid niet primair geleverd werd door eiwit, maar door koolhydraten en vetten. Hij concludeerde dat eiwitten alleen nodig waren op het lichaam op te bouwen en in stand te houden en pleitten voor een overwegend plantaardige voeding. Rond 1900 nam het aantal artsen dat tot het vegetarisme overgingen toe en werd het vegetarisme meer gewaardeerd binnen de medische wereld.⁷¹ De NVB hechtte veel waarde aan medisch bewijs van de voordelen van vegetarisme en publiceerde daarom veel medische onderzoeken in de *Vegetarische Bode*, het tijdschrift dat de NVB vanaf 1897 uitgaf.⁷² Ook in de kookboeken van de NVB werd er in de uitgebreide inleiding gerefereerd naar allerlei medische onderzoeken die bewezen dat de vegetarische levensstijl de juiste was.⁷³ Naast medische onderzoeken zorgden praktische ervaringen er ook voor dat het vegetarisme meer voet aan de grond kreeg. Eind negentiende eeuw kwamen er steeds meer vegetariërs die zichtbaar maakten dat mensen op enkel plantaardig voedsel konden leven en gezond konden zijn. Dit werd nog meer aangetoond doordat er verschillende medaille-winnende sporters vegetariër waren.⁷⁴

Op 30 september 1894 vond in Den Haag de oprichtingsvergadering van de NVB plaats. Ortt was hierbij aanwezig dankzij Caroline van der Hucht-Kerkhoven (1840-1915). Zij vormde de spil van de Nederlandse dierenbeschermingscirkel. Ze was bijvoorbeeld redacteur van *Androcles*, een maandblad gewijd aan de belangen van dieren, schrijfster van enkele anti-vivisectieromans en oprichtster van de Kinderbond, een organisatie die kinderen liefde voor dieren wilden bijbrengen. Bovendien werd zij bij de oprichtingsvergadering van de NVB vicevoorzitter.⁷⁵ Naast van der Hucht-Kerkhoven was er nog een vrouw actief bij de oprichting van de NVB: Suze Groshans. Naast medeoprichtster van de NVB werkte zij ook in verschillende andere verenigingen zoals de Nederlandse Bond tot Bestrijding der Vivisectie, de Nederlandse Kinderbond, de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren. Suze Groshans werd op 13 juni 1863 geboren te Hardenberg en volgde de kweekschool voor onderwijzeressen te Haarlem. Ze was vanaf haar zevenentwintigste op maatschappelijk gebied werkzaam. Groshans was dus een goed voorbeeld van een vrouw die haar vrije tijd besteedde om op

---

⁶⁸ Janse, *De afschaffers*, 296-297.

⁶⁹ 'Verslag van den 10^e jaarvergadering', *Vegetarische Bode* 7-9 (1903-1905) 1-16.

⁷⁰ Janse, *De afschaffers*, 296-297.

⁷¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 144-150.

⁷² *Vegetarische Bodes* 1-17 (1897-1913).

⁷³ Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken* (1902), 1-20.

⁷⁴ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 146-150. ;Dr. B.J.C. te Hennepe Jzn., *Lichaamscultuur en Vegetarisme* (Amsterdam 1917) 1-143.

⁷⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 89.

te komen voor de zwakkere in de samenleving.⁷⁶ Deze voorbeelden laten zien dat tijdens de opkomst van de NVB (rijke) vrouwen op hoge posities in het bestuur zaten en er verschillende vrouwen bij de oprichtingsvergadering aanwezig waren.

De aanwezigheid van rijke vrouwen binnen de oprichting van verenigingen is kenmerkend voor de opkomst van emancipatiebewegingen in de negentiende eeuw. Vrouwen hadden in het midden van de negentiende eeuw meer vrije tijd en meer mogelijkheden deze tijd te besteden aan goede doelen. Bovendien was het goedkoper geworden om te reizen, waardoor meer vrouwen konden reizen en ideeën sneller verspreidden.⁷⁷ Dit alles droeg eraan bij dat er steeds meer vrouwen waren met een aanzienlijke rol in de samenleving of vereniging. Anna Bergendahl is een beroemd voorbeeld van een dergelijke vrouw. Zij had in Londen gewoond waar ze gezien had hoe haar moeder een vereniging bestuurde. Daarnaast had zij veel belangrijke sleutelfiguren (ook vrouwen) ontmoet. Bovendien had Anna in haar kinderjaren in Brazilië gewoond en daar de afschuwelijkheden van slavernij persoonlijk aanschouwd. Zij richtte dan ook later in haar leven zelf een vereniging op tegen de slavernij.⁷⁸ De slavernijbeweging was essentieel voor de opkomst van verenigingen en de belangrijke rol die vrouwen daarin speelden. De slavernijbeweging zorgde ervoor dat vrouwen grensoverschrijdend gedrag gingen vertonen. Vrouwen kwamen in actie tegen slavernij en ondervonden hierin weerstand van mannen. Hierdoor werden vrouwen zich bewust van hun ondergeschikte positie en was het begin van de vrouwenbeweging geboren. De Nederlandse vrouwenbeweging was gematigder dan de beweging in andere landen. Er vormden zich geen radicale vrouwenorganisaties en vrouwen spraken niet in het openbaar.⁷⁹

Door de beweging voor vrouwenkiesrecht in Engeland en de Verenigde Staten werd in de loop van de jaren tachtig het vrouwenkiesrecht in Nederlandse tijdschriften aan de orde gesteld. Het sleutelwoord voor verandering werd 'gelijkheid'. Men herkende dat mannen bevoorrecht waren in sleutelposities in belangrijke organisaties terwijl vrouwen, kinderen, zwarten uit deze posities werden geweerd. Er ontstond binnen deze beweging een onderscheid tussen 'christelijke' en 'radicale' feministen. Christelijke feministen bleven binnen de grenzen van het christendom voor hun emancipatie. Radicale feministen hadden kritiek op de mannelijke dominantie en waren degenen die een politieke beweging oprichtte voor vrouwenrechten.⁸⁰

Vrouwen waren naast de slavernijbeweging om nog een specifiekere reden dominant binnen de vegetarische beweging. Mensen gingen er in de achttiende eeuw vanuit dat alleen vrouwen nog het morele zintuig in pure vorm bezaten. Vrouwen werden dan ook belangrijk gevonden in de niet-wetenschappelijke totstandkoming van het weten. Het werd gedacht dat vrouwen met hun morele zintuig en intuïtief goed en kwaad konden onderscheiden. Om deze reden voelden zij zich meer verbonden met het lijden van het dier en daarom wilden zij voor dieren opkomen.⁸¹

Niet alleen vrouwen waren belangrijk in het verenigingsleven en specifiek de opkomst van vegetarisme en de NVB, ook mannen speelden een aanzienlijke rol. Ortt was een van de meest prominente figuren binnen de vegetarische beweging in Nederland. Hij trad een jaar na de oprichting

---

⁷⁶ *Leven en laten leven: uitgave van de Nederlandsche Vegetariërsbond ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan, opgedragen aan Suze Groshans en Ir. Felix Ortt* (1946) 5-6.

⁷⁷ Janse, *De afschaffers*, 104. ;Ulbe Bosma, 'Sailing through Suez from the South:The Emergence of an Indies-Dutch Migration Circuit, 1815-1940,' *The International Migration Review* 41:2 (2007) 511-536.

⁷⁸ Janse, *De afschaffers*, 104.

⁷⁹ *Ibidem*, 111.

⁸⁰ De Vries, *Kuisheid*, 160-163, aldaar 179.

⁸¹ Janse, *De afschaffers*, 102, aldaar 302.

toe tot de bond en zou nog lang een sleutelfiguur blijven.⁸² Hij was zeer actief binnen de NVB en was in 1897 en 1898 voorzitter van de bond. Felix Ortt was een rustige geleerde die tevens anarchist was en aristocraat. In 1898 werd hij ook voorzitter van de Nederlandsche Bond ter Bestrijding van Vivisectie, die was opgericht door Caroline van der Hucht-Kerkhoven.⁸³

De loopbaan van Ortt begon niet in de vegetarische beweging. In 1887 werd hij civiel ingenieur en trad hij in dienst van de Rijkswaterstaat, hier ging hij een mooie carrière tegemoet in navolging van zijn vader die hoofdinspecteur was bij Rijkswaterstaat. Echter, tijdens een detachering voor de aanleg van het Merwedekanaal kreeg Ortt malaria. Hij herstelde nooit helemaal van deze ziekte en probeerde te genezen in een kuuroord. Hier leerde hij over vegetarisme en de natuurgeneeswijze en besloot hij ook drank af te wijzen.⁸⁴

Ortt werd overgeplaatst naar Brielle, waar hij diende als kerkvoogd van de Nederlands Hervormde Kerk. Hij kwam uit een orthodox gezin, maar deze kerk was ook rationeel ingesteld. Hij werd dan ook door de emerituspredikant Sytze Roorda van Eysinga tot het spiritisme bekeerd, die met experimenten een leven na de dood, de wonderen, en de opstanding probeerden te bewijzen. Het spiritisme probeerde het modernisme met eigen, natuurlijke middelen te verslaan.⁸⁵ In 1896 komt Ortt in contact met de ideeën van Tolstoj en wordt hij voorganger van het christen-anarchistische idee. Van 1899 tot 1915 wordt hij particulier secretaris van Mevr. Van der Hucht-Kerkhoven.⁸⁶

Michiel Valk was nog een van de mannen die aanwezig was bij de oprichtingsvergadering van de NVB en was in 1897 secretaris. Valk trok een beroemde Nederlander aan om een jaar na de oprichting toe te treden tot de NVB: Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Hij was een belangrijke speler voor het vegetarisme in Nederland. Hij werd in zijn strijd voor rechtvaardigheid vegetariër en baseerde dit op zijn idee dat de mens van oorsprong geen vleeseter maar een 'frugivoor', fruiteter, was.⁸⁷ Hij stond vooral bekend als een van de oprichters van de socialistische beweging in Nederland. Domela gebruikte dieren en vegetarisme als instrument om het ongelijk van het kapitalisme te bewijzen: hij begrenste de menselijke behoefte in het feit dat hij vlees afzwoor en toonde dat het mogelijk was te leven zonder tirannie (het slachten van dieren) en dat mensen wel hun rechtvaardige deel mocht en kon nemen binnen deze nieuwe, vleesloze orde die niet meer kapitalistisch was. Hij beschrijft vegetarisme, net als Baltzer, als de 'natuurlijke leefwijze' en wijst daarin ook alle andere 'prikkelende' zaken af, zoals alcohol, tabak en bepaalde specerijen.⁸⁸ Dit is ook terug te zien in de ideeën die de NVB formuleerde in de inleiding van het kookboek dat zij in 1902 uitgaf. Hier worden ook 'prikkelende' middelen afgewezen, omdat deze ongezond zouden zijn.⁸⁹ Daarnaast geloofde Domela dat de vegetarische leefwijze gezonder en goedkoper was. Hij was lid van een grotere groep vegetariërs die zich aan het einde van de negentiende eeuw ging manifesteren.⁹⁰ Domela bleef lange tijd actief binnen de NVB en publiceerde veel geschriften over het vegetarisme. Hij hielp ook mee met de propaganda van de NVB door te spreken op allerlei evenementen. Zo sprak hij in november 1898 tijdens een lezing over het vegetarisme in Concordia te

---

⁸² Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 89.

⁸³ Jans, *Tolstoj*, 78-79.

⁸⁴ *Leven en laten leven*, 19-20.

⁸⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 79.

⁸⁶ *Leven en laten leven*, 20.

⁸⁷ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 35-36.

⁸⁸ *Ibidem*, 44-45, aldaar 64-65.

⁸⁹ Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken* (1902), 1-23.

⁹⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 35-45.

Amsterdam. Hier formuleerde hij drie redenen voor zijn overstap naar het vegetarisme: humaniteit, hygiëne en economie.⁹¹

Vegetarisme kwam in verschillende zuilen in de samenleving voor. Echter, wel in verschillende vormen. Naast Domela's socialisme was een andere groep in de Nederlandse samenleving die vegetarisme opnamen in hun ideologie de christen-anarchisten. Zij leenden van de ideeën van Tolstoj die tegen alcoholisme, vivisectie en moord op dieren was. Een bekend voorbeeld in de Nederlandse context is Frederik van Eeden. Hij noemde zichzelf christen-anarchist en was ervan overtuigd dat de revolutie actief bevorderd moest worden door middel van het persoonlijke leven.⁹²

Vegetarisme, geheelonthouding en kuisheid waren rond 1900 sterk verbonden elementen binnen alle afzonderlijke groepen. Er is dan ook te zien dat er een verband wordt getrokken tussen vlees eten en drankzucht: het eerste zou het tweede opwekken. Deze verbinding vond haar hoogtepunt in Nederland in de Rein Leven beweging. Dit was een club van hoogopgeleide jongeren die in 1900 door Dirk Lodewijk Willem van Mierop (1876-1930) was opgericht en een strenge seksuele moraal voorstond: geslachtsgemeenschap mocht alleen plaatsvinden in de 'hoogste liefdeseenheid' en alleen met de mogelijkheid van conceptie. Vegetarisme zou helpen de libidineuze neigingen te bezweren. Van Mierop was ook een belangrijke speler voor het vegetarisme in Nederland en was jaren lid van de NVB, waar hij rond de Eerste Wereldoorlog ook in het bestuur zat.⁹³

De verzuilde samenleving zorgde voor nieuwe religieuze ideeën, die vervolgens werkte als een voedingsbodem voor het vegetarisme in Nederland. Door religieuze groepen kwamen er meer vegetariërs die zich wilden verenigen. Hierdoor kwam er meer draagvlak voor de oprichting van de Nederlandse Vegetariërsbond. Het beroep doen om geloof, geweten en moraal wordt door Maartje Janse omschreven als een van de manieren waarop een single-issue organisatie zijn doelen kan bereiken. Deze tactiek is ook goed terug te zien in de ideeën en verkondigingen van de NVB.⁹⁴

De eerste jaren van de Nederlandse Vegetariërsbond

De NVB begon in haar oprichtingsjaar met 33 leden en veertien sympathisanten. Het was dus een kleine vereniging, maar de NVB zorgde er wel voor dat het vegetarisme bekender werd. Het aantal leden steeg de eerste jaren gestaag. In 1904 had de bond zeshonderd leden.⁹⁵ De bond probeerde een breder publiek te bereiken en te overtuigen van de voordelen van vegetarisme. Een voorbeeld hiervan is het propagandamiddel de 'spreekbeurt': dit hield in dat tijdens lezingen en congressen goede sprekers de vegetarische ideologie verkondigden.⁹⁶

De leden van de NVB waren vooral afkomstig uit de gegoede bourgeoisie en er waren ook een aantal leden uit adellijke families. In een ledenenquête die werd uitgebracht door Felix Ortt uit 1921, telt hij '398 intellectuelen, 76 arbeiders en 69 die tusschen beide categorieën in staan of tot beide gerekend kunnen worden'.⁹⁷ Hoewel deze enquête van een latere datum is, geeft het enige indicatie van de klassenachtergrond van de meerderheid van de leden van NVB. Enerzijds laat de

---

⁹¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 46.

⁹² Jans, *Tolstoj*, 47-49. ;Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 67-71.

⁹³ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 47, aldaar 95. ;Piet Hoekman 'Mierop, Dirk Lodewijk Willem van', *BWSA* 6 (1995) 142-137 <<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/mierop>> 13-6-2017.

⁹⁴ Janse, *De afschaffers*, 296-297.

⁹⁵ 'Verslag van de 10^e jaarvergadering', *Vegetarische Bode* 7-9 (1903-1905) 1-16.

⁹⁶ 'Sprekerslijstje', *ibidem* 17 (1914) 377.

⁹⁷ Felix Ortt, *Rapport over de enquête 1921 van den Ned. Veg. Bond* (1922) 2.

enquête zien dat er een minderheid arbeiders lid waren van de NVB, anderzijds was de NVB een eliteclub en is het waarschijnlijk dat er ook arbeiders waren die wel vegetarisch waren, maar geen lid werden van de Bond.⁹⁸

Het elitaire karakter van de NVB is ook terug te zien in het feit dat de NVB kooklessen en cursussen gaf en kookleraressen benaderde om hun pupillen meer vegetarisch te leren koken. De socioloog Anneke van Otterloo schrijft in haar boek *Eten en eetlust in Nederland* dat kooklessen vooral voor de hogere klassen waren.⁹⁹ De NVB bestond dus vooral uit mensen uit de hogere klassen, en bleef zich daarnaast ook richten op deze mensen uit de elite en zette zich voor hen in door bijvoorbeeld kooklessen aan te bieden en kookleraressen te beïnvloeden.¹⁰⁰

Vegetarisme als medicijn

Vegetarisme was volgens veel mensen niet alleen vanuit humaan oogpunt wenselijk, maar ook vanuit het gezondheidsperspectief een goed idee. Ortt werd, zoals eerder vermeld, vegetariër om gezondheidsredenen, het vegetarisch eten zou zorgen voor zijn herstel van malaria. Vegetarisme werd vaker gezien als medicijn voor kwalen en om die reden gebruikt. Zo schrijft de vegetarische auteur B.J.C. te Hennepe Jzn. in zijn boekje over *Lichaamscultuur en vegetarisme* dat hij last had van reumatische pijnen en daardoor besloot eiwitarme kost te gaan eten. Hij wijdt dan ook in zijn boekje een hoofdstuk aan 'ziektebestrijding en vegetarisme', waarin hij beweert dat er 'veel artsen zijn, die bij de een of andere ziekte het vleeschloos dieet voor het beste beschouwen.' Vegetarisme zou helpen voor de bestrijding van jicht, reumatiek, vetzucht, suikerziekte, constipatie, galstenen, blindedarmontsteking, hart- en vaatziekten, kanker, zenuwziekten, drank- en tabakzucht, tuberculose, 'basedow'sche ziekte, astma, huidziekten, haaruitval en kinderziekten. Daarnaast zou het voor een soepelere bevalling zorgen en een hogere leeftijd tot gevolg hebben. Uit het boekje *Lichaamscultuur en vegetarisme* blijkt dat de helende werking van vegetarisme werd gelegitimeerd aan de hand van voorbeelden van vegetariërs en literatuur van medische onderzoeken. Het is bovendien zichtbaar in *Lichaamscultuur en vegetarisme* dat deze onderzoeken soms ook in de *Vegetarische Bode* werden gepubliceerd.¹⁰¹ Een andere bron waarin de heilzame werking van vegetarisme bij ziekten en verslavingen naar voren komt zijn de *Vegetarische Bodes*. Zo staat er in de *Vegetarische Bode* van 1897 'het Vegetarisme is ook de machtigste bondgenoot in den strijd tegen het alcoholisme. Het is immers een feit, dat over het algemeen Vegetariërs volslagen onverschillig worden voor alle opwekkende alcoholische dranken, dikwijls zelfs een tegenzin er in krijgen.'¹⁰²

Vegetarisme volgens de NVB

Vegetarisme werd niet alleen gebruikt voor de genezing van menselijke kwalen, maar ook voor kwalen in de maatschappij die door de snelle urbanisatie vanaf het midden van de negentiende eeuw hun intrede deden. In deze tijd was er een grote bevolkingsgroei die leidde tot sociale problemen. Vegetarisme werd gezien als oplossing voor deze problemen. Het werd gedacht dat door terug te keren naar de natuurlijke ziektes zouden verdwijnen en daarmee ook maatschappelijke kwalen die door het onnatuurlijke leven werden veroorzaakt. Hierbij moest vooral gewaakt worden voor onnatuurlijke prikkeling die veroorzaakt werd door stoffen als peper, azijn, thee, koffie, tabak,

⁹⁸ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 69.

⁹⁹ Otterloo, *Eten en eetlust*, 134.

¹⁰⁰ 'Cursus Vegetarisch koken,' *Vegetarische Bode* 7-9 (1903-1905) 28.

¹⁰¹ Te Hennepe Jzn., *Lichaamscultuur*, 2, aldaar 129-142.

¹⁰² 'Brief aan de directiën der kookscholen in Nederland', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 5.

alcohol en specerijen. Vlees werd in deze theorie ook omschreven als onnatuurlijk voor de mens. Het leven volgens de natuur, ofwel vegetarisme, bevatte psychische, ethische en esthetische dimensies; voeding hing samen met gedrag. Dit maakte vegetarisme humaner, immers het doden van een dier paste niet binnen de morele orde. Het idee van 'prikkeling' was ook sterk te zien in Baltzers ideeën en in de ideeën die de NVB formuleerde in de inleidingen van haar kookboeken.¹⁰³ In de inleiding van het kookboek uit 1902 werden verschillende regels opgesomd. Eén daarvan is: 'Beproof geen spijzen smakelijk te maken door sterke kruiden en andere schadelijke ingrediënten, want deze kunnen in drieërlei opzicht schadelijk werken:

1e doordat zij door den hevigen prikkel de verteringsorganen te sterk aantasten, waardoor deze eerst tijdelijk en door herhaald gebruik later bij voortduring in een lijdende toestand komen,

2^e doordat zij aanzetten tot een overmatig gebruik van voedsel en elk 'teveel' gif vormt in het lichaam,

3^e doordat de meeste dezer ingrediënten een of meer giftige stoffen bevatten, die voorbijgaande of chronische ongesteldheden veroorzaken.'¹⁰⁴ Uit de basis ideeën van de NVB is goed te zien dat zij eetgewoonten en eten zagen als een uitdrukking van de mentaliteit, opvattingen en de sociale positie van mensen. Aan een maaltijd waren verschillende sociale functies, zoals status en mentaliteit, verbonden die dienen om de status van mensen aan te tonen.¹⁰⁵

Iemand anders die veel betekend heeft voor het vegetarisme én dit dieet gebruikte om zijn sociale positie en status aan te geven was Gandhi. Gandhi en het hindoeïsme hebben veel betekend voor het vegetarisme in de koloniën en Groot-Brittannië. Hij zette zijn vegetarisme in voor politieke doeleinden en om zich af te zetten tegen zijn vleesetende overheerser: Groot-Brittannië. Gandhi was een hindoe, dit betekende dat zijn dieet een indicatie was van zijn rang. Binnen het hindoeïsme was het namelijk zo dat iemand van een hogere kaste puurder moest eten dan iemand van een lagere kaste. De hoogste kaste was vegetarisch, omdat het doden van dieren als vervuilend werd gezien. Deze kaste werd ook verboden om knoflook en uien te eten, omdat deze een associatie hadden met vlees.¹⁰⁶ Met het aanbreken van de negentiende eeuw veranderde de ideeën in de voedingsleer wereldwijd en werd het eten van knoflook en kruiden als ongezond en te prikkelend beschouwd. Zoals hierboven te lezen noemt Valk-Heijnsdijk dit ook telkens in haar kookboek. De voedingsleer betoogde echter ook dat het eten van te veel groenten onnodig was omdat ze vooral bestonden uit water. Het vegetarisme had dus als taak het eten van alleen groenten en fruit te legitimeren. In eerste instantie kon ze hiervoor niet rekenen op de voedingsleer van deze tijd.¹⁰⁷

De ontwikkeling van het vegetarisme werd ook beïnvloed door de kolonie en de culinaire gebruiken waar mensen hoogte van kregen als zij afreisden naar Nederlands-Indië. Nederlands-Indië kende meer vegetarisme en had een andere, meer op groente georiënteerde, voedselcultuur. De mensen, en vooral de vrouwen, die meer met voedsel(bereiding) bezig waren, die terug kwamen uit de kolonie namen deze nieuwe ideeën mee naar Nederland, waardoor er een idee ontstond dat vegetarisme niet zo gek was als het leek. Dit zorgde voor meer ideeën over voeding en vegetarisme en daarmee voor meer draagvlak en momentum om een Vegetarische bond op te richten in

---

¹⁰³ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 42-43.

¹⁰⁴ Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken* (1902), V.

¹⁰⁵ Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 4.

¹⁰⁶ Spencer, *The Heretic's Feast*, 292, aldaar 356.

¹⁰⁷ Hoving, *Cultuur en migratie*, 84. ;Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 41-43.

Nederland. De invloed van de kolonie is in de praktijk ook terug te zien: de kookboeken die de NVB uitbrachten kregen steeds meer vegetarische gerechten.¹⁰⁸

Invloeden van het buitenland

Met de oprichting van de NVB, die beïnvloed werd door de Engelse Allison, is te zien dat Nederland een voorbeeld nam aan organisaties, mensen en ideeën uit andere landen, vooral uit Groot-Brittannië en Duitsland. Mensen lazen in verschillende binnen- en buitenlandse kranten en tijdschriften, maar er waren ook immigranten die ideeën meenamen. Door voorbeelden uit het buitenland werd een beweging of vereniging denkbaar.¹⁰⁹ In de eerste *Vegetarische Bode* werd aan de lezers gevraagd naar 'het zenden van goede oorspronkelijke of vertaalde stukken.'¹¹⁰ De redactie vroeg dus gericht naar stukken die niet per se uit Nederland kwamen. In deze *Bode* is ook meteen te zien dat er een stuk is met het 'overzicht van de augustus-aflevering van de 'Vegetarian Messenger.'¹¹¹ De edities hierna kwam er al structureel een deel met een 'overzicht van buitenlandsche tijdschriften' waarin vooral stukken uit tijdschriften uit Engeland, Duitsland en België te vinden waren.¹¹² Ook werden er artikelen geplaatst over vegetarische restaurants in het buitenland en was er in latere *Bodes* een lijst met alle vegetarische hotels en restaurants te vinden. Op deze lijsten stonden ook buitenlandse restaurants en hotels en de lijsten werden continu aangevuld.¹¹³ Daarnaast hadden de *Bodes* ook buitenlandse leden.¹¹⁴ Kranten, tijdschriften en migratie droegen dus bij aan een grensoverschrijdende uitwisseling van ideeën over vegetarisme.

De invloed van andere landen en de verspreiding van ideeën vond ook plaats door congressen. Door middel van congressen konden verschillende landen en organisaties met elkaar in contact komen en ideeën uitwisselen over vegetarisme. Er vonden tussen 1889 en 1913 twaalf internationale vegetarische evenementen plaats. Het eerste *Internationale Vegetarische Congress* vond plaats in 1889 in Cologne, Duitsland. Hier nodigde Baltzer vegetarische organisaties uit afkomstig uit Duitsland en Groot-Brittannië. Het was een succesvol evenement en de verschillende voordrachten trokken tussen de tachtig en honderd mensen aan.¹¹⁵ Tijdens het congres werd ook het idee geopperd om een vegetarische federale unie op te richten, die vegetarische organisaties wereldwijd zou verbinden. Deze vereniging werd opgericht, maar heeft nooit heel veel succes gehad met het in contact brengen van vegetarische organisaties wereldwijd. De organisatie bestond uit veel Britten waardoor het onduidelijk werd welke rol de *Londen Vegetarian Society* had en waar het verschil lag tussen beide organisaties. De rol van de *Vegetarian Federal Union* is hierdoor nooit heel groot geweest.¹¹⁶

Voorafgaand aan de oprichting van de NVB is er in 1890 een vegetarisch congres geweest in

---

¹⁰⁸ Uit de kookboeken van de NVB blijkt dat het aantal Indische vegetarische gerechten toeneemt. Zie bijvoorbeeld: Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken*, uit 1902, 1912 en 1928.

¹⁰⁹ Janse, *De afschaffers*, 51.

¹¹⁰ 'Een woord vooraf', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 1.

¹¹¹ 'Overzicht van de augustus-aflevering van de 'vegetarian messenger', ibidem 1.

¹¹² 'Overzicht van buitenlandsche tijdschriften', ibidem 43-48.

¹¹³ 'Vegetarische restaurants in het buitenland', ibidem 421. En: 'Waar eet en slaapt men vegetarisch?', ibidem 7-9 (1903-1905) 200.

¹¹⁴ 'Buitenland', ibidem 46.

¹¹⁵ John Davis, '1st International Veg Congress 1889, Cologne, Germany', <<https://ivu.org/index.php/blogs/congress-vegfest-updates/190-1st-international-congress-1889-cologne-germany>> 12-6-2017.

¹¹⁶ John Davis, 'Vegetarian Federal Union 1889-1911', <<https://ivu.org/index.php/blogs/congress-vegfest-updates/191-vegetarian-federal-union-1889-1911>> 12-6-2017.

Londen en in 1893 in Chicago.¹¹⁷ Er werd een oproep gedaan in de *Bode* over het 'Kongres te Parijs' en hierbij werd vermeld waar lezers zich voor het congres konden aanmelden.¹¹⁸ Pas vanaf 1906 werd er in de *Vegetarische Bode* bericht gedaan over het jaarlijkse congres van de 'federatie van Vegetarische Verenigingen'.¹¹⁹ Echter werden er voor deze tijd al vele andere congressen bijgewoond door leden van de NVB en hiervan werd verslag uitgebracht in de *Bode*. Zo werd er in het verslag van de 'Derde Algemene Vergadering' gesproken over het congres voor geheelonthouders en werd er genoteerd dat daar nog niet gesproken was over de 'verhouding tussen het Vegetarisme en de geheelonthouding'.¹²⁰ De *Bode* publiceerde ook 'Officiële Mededelingen'. Hierin konden leden en andere lezers van de *Bode* lezen was over de congressen die leden bezocht hadden en kon men verslagen van deze congressen lezen. Zo werd er in 1903 bericht over het Congres voor Kinderbescherming, dat werd georganiseerd door de Nationale Vrouwenraad, waar Wilhelmina Drucker president van was en NVB-lid Marie Jungius lid van was.¹²¹ Uit het voorbeeld van Jungius is een grote verbondenheid te zien van verenigingen en mensen die lid waren van verenigingen. Dit zorgden weer voor de uitwisseling van ideeën tussen deze organisaties en daarmee voor beïnvloeding van elkaar.

Het buitenlandse voorbeeld was ook van belang voor de opkomst van single-issue organisaties in Nederland. Als men een nieuwe strategie wilde ontwikkelen, werd er gekeken naar voorbeelden over de grenzen. Wat er in het buitenland gebeurde was aan de ene kant iets om te volgen en een bron van inspiratie. Tegelijkertijd werd het buitenlandse voorbeeld op Nederlandse wijze vormgegeven en aangepast aan de Nederlandse context.¹²² Door het vormen van een organisatie als de NVB onderscheidden vegetariërs zich van andere mensen. Schrover en Vermeulen maken in hun artikel *Immigrant Organisations* onderscheid tussen defensieve en offensieve organisaties. Een defensieve organisatie vormt zich doordat zij een bepaalde groep wordt bedreigd of nadelig wordt behandeld. Een offensieve organisatie besluit zelf, zonder dreiging van buitenaf, een organisatie op te richten. De NVB is een offensieve organisatie. Voor de oprichting van de NVB werden vegetariërs niet buitengesloten door de samenleving. De keuze om een vegetarische organisatie op te richten kwam van een groep mensen die zichzelf wilden onderscheiden van de rest van de samenleving.¹²³

Dit hoofdstuk heeft de opkomst van de NVB geanalyseerd gekeken naar de factoren en actoren die hierbij een rol speelde. De verschillende thema's die in de inleiding zijn aangedragen blijken een grote rol te hebben in de totstandkoming van de NVB. Te zien is dat door de emancipatie er prominente, rijke vrouwen aanwezig waren bij de oprichting van de NVB. Doordat zij alsnog een minderwaardige positie innamen in de samenleving gingen zij zich inzetten voor de zwakkere in de samenleving: in dit geval dieren. Het is duidelijk geworden dat religie en het vegetarisme met elkaar verbonden werd door nieuwe religieuze ideeën, zoals. Deze nieuwe stromingen zorgden er ook voor dat er meer vegetariërs kwamen en de NVB dus meer draagvlak kreeg. Verder was te zien dat de kolonie Nederlands-Indië bestaande ideeën over eetcultuur beïnvloedde, wat vegetarisme minder

---

¹¹⁷ 'IVU 1908-2012', <<https://ivu.org/history/2013-02-17-21-29-31.html>> 12-6-2017.

¹¹⁸ 'Het kongres te Paris', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 641.

¹¹⁹ 'Verslag van het jaarlijksch congres van de federatie van Vegetarische Vereenigingen, gehouden te Londen den 20en, 21en, 22en en 23en Juni 1906', *ibidem*, 9-11 (1905-1907) 257.

¹²⁰ 'Verslag van het verhandelde in de Derde Jaarlijksche Algemeene Vergadering, gehouden te Amsterdam, op Zondag 10 October 1897', *ibidem*, 1-4 (1897-1900) 24.

¹²¹ 'Nationale Vrouwenraad van Nederland', *ibidem*, 7-9 (1903-1905) 670-671.

¹²² Janse, *De afschaffers*, 295.

¹²³ Schrover, 'Immigrant Organisations', 827-830.

bijzonder maakte en ook meer draagvlak creëerde voor de NVB. Te lezen was dat de invloed van andere landen en het idee van 'travelling concepts' prominent aanwezig waren bij de vorming van de NVB. De ideeën van Baltzer kwamen naar Nederland en er werden verschillende congressen gehouden. Feminisme en emancipatie verspreidden zich, waardoor vrouwen de ruimte kregen om zich hard te maken voor vegetarisme. Ook is duidelijk te zien dat personen en organisaties een grote verbondenheid hadden. Vaak zat één persoon bij meerdere organisaties, wat zorgde voor een uitwisseling van ideeën en wederzijdse beïnvloeding. Als laatste was te zien dat leiders van invloed zijn op de vorming en het blijven bestaan van een organisatie. De NVB kende bij haar opkomst een aantal vooraanstaande personen, zoals Domela Nieuwenhuis en Ortt, die de NVB en het vegetarisme als een beweging in de samenleving vestigden. De NVB overleefde de eerste paar jaar na haar oprichting en kreeg steeds meer leden. De vraag is echter of deze stijging doorzette en of het de NVB voor de wind bleef gaan. Dit wordt in hoofdstuk 4 geanalyseerd. In het volgende hoofdstuk wordt een voorbeeld gegeven over de invloed van religieuze groepen op de NVB en de verbondenheid met andere organisaties door te kijken naar de relatie die de NVB had met 'de Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum'.

H3 De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum

De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum was een kolonie van een groep christen-anarchisten die, als onderdeel van hun Tolstojaanse opvattingen, ook vegetarisch waren. De NVB claimde de Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum als een succesverhaal voor het vegetarisme in Nederland. De Kolonie noemde zichzelf echter in eerste instantie christen-anarchistisch en pas in de tweede plaats, als onderdeel van dit geloof, vegetarisch. Ze waren niet direct verbonden met de NVB, maar de NVB gebruikte de Kolonie wel om de verspreiding en het succes van het vegetarisme te bewijzen. Dit kwam tot uiting in de inleidingen van meerdere kookboeken van de NVB die verhalen over 'vegetarisme die (...) een plek in het land heeft veroverd [met onder andere] een landbouwkolonie, waar de vegetarische leefwijze wordt gevolgd.'¹²⁴ De vraag is of het claimen van de Kolonie door de NVB er toe bijdroeg dat de Bond meer aandacht, steun en volgers kreeg of dat het juist een onwenselijke invloed heeft gehad op de NVB? Dit hoofdstuk dient als voorbeeld van de invloed van het christen-anarchisme op de Nederlandse Vegetariërsbond en het vegetarisme in Nederland. Daarnaast demonstreert het ook de onderlinge verbondenheid en wederzijdse beïnvloeding van organisaties en bewegingen.

De Kolonie te Blaricum en Walden

De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum werd opgericht naar het voorbeeld van de kolonie Walden welke op een afgelegen landgoed in de natuur te Bussum lag, in 1901 slechts vijftien mensen telde en opgericht was door Frederik van Eeden. Hoofdoorzaak voor de oprichting van de beide koloniën was het samen komen en actueel worden van de ideeën van een socialistisch gekleurd modern Christen en die van een utopisch communisme. De christen-anarchisten zagen dit als beste mogelijkheid voor het verwezenlijken van hun gemeenschapsideaal. Van Eeden was een bekende Nederlander die zich op de leer van Tolstoj beriep, hoewel hij er de voorkeur aan gaf zich zelf en zijn volgelingen te omschrijven als christen-anarchisten, niet als Tolstojanen. De Kolonie te Blaricum was dus niet de enige kolonie in Nederland. De kolonie Walden was een samenleving van mensen die volgens de ideeën van het christen-anarchisme wilden leven. Als er echter kritischer naar gekeken wordt dan was de kolonie Walden meer een grote daad van Van Eeden om een 'schoner werkelijkheid' op te bouwen. Van Eeden was een idealist die wilde dat de werkelijkheid zich aan hem zou aanpassen in plaats van andersom. Walden moest een paradijs worden waarin natuur, cultuur, liefde en macht verzoend zouden worden.¹²⁵

De Kolonie te Blaricum kon meer als de kolonie Walden worden gezien als een Tolstojaanse samenleving. Men richtte zich op voorbeelden uit de Verenigde Staten.¹²⁶ De kolonisten zagen zichzelf als christelijke anarchisten die 'hoofdzakelijk de ideeën van Tolstoj [volgen], we zijn afschaffers, vegetariërs, anti-militaristen.' De verslaggeefster Henriëtte Hendrix die in 1901 afreisde naar de Kolonie te Blaricum schreef dan ook dat de christen-anarchisten verkeerd werden begrepen, alleen individuele vrijheid wilden en geen autoriteit erkenden. Ze wilden 'terug naar de natuur, los van de wereld leven' en streefden ernaar zich geheel los te maken van de maatschappij. Dit was uiteraard een heel idealistisch idee, maar in de praktijk bleek het 'geheel los maken van de maatschappij' moeilijk te verwezenlijken. De kolonie Walden onderscheidde zich onder meer van die

---

¹²⁴ Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken* (1902), I.

¹²⁵ Jans, *Tolstoj*, 49-51, aldaar 160. ;Hendrix, *Een week*, 43.

¹²⁶ Jans, *Tolstoj*, 100-107.

in Blaricum doordat Walden niet zonder maatschappij wilde bestaan.¹²⁷

De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum werd in 1899 opgericht door professor Jacobus van Rees. Hij wilde volgens eigen zeggen 'Christus' voorbeeld volgen (...) [maar] sloot zich niet aan bij de kolonisten omdat zijn vrouw dit niet wilde.¹²⁸ Op 17 juni vond de feestelijke opening plaats en werd een rede gegeven door Kylstra, die later de leider werd: 'Onze kolonie is voortgekomen uit het besef van de noodzakelijkheid om ons leven met de uiterste inspanning en voor zoover dat op elk oogenblik mogelijk is, in overeenstemming te brengen met ons geloof omtrent het leven.'¹²⁹ De Kolonie werd gesticht met een kapitaal van 20.000 gulden, dat door schenkingen was verkregen. Het land van de Kolonie was ongeveer 10 hectare waarvan 7 hectare bebouwd werd met allerlei groenten, fruit en bonen.¹³⁰ Kylstra was een overtuigd christen-anarchist die deze leer in praktijk wou brengen.¹³¹ Er waren niet veel regels in de Kolonie, behalve dat er niet gerookt mocht worden; niet-gelovigen werden ook toegelaten.¹³²

In 1900 verhuisden de kolonisten naar het koloniegebouw¹³³ wat bestond uit een midden gebouw, een gemeenschappelijk ruimte en eetzaal (waar tachtig mensen terecht konden), een bibliotheek, keuken en kamers voor de kolonisten. Deze kamers (en de hele Kolonie) waren sober met weinig verlichting.¹³⁴ De kolonisten namen het vegetarisme in hun Kolonie erg serieus. Hendrix schreef tijdens haar bezoek uitvoerig over het sobere voedsel dat de kolonisten voorgeschoteld kregen en ook over de manier waarop er gegeten werd, die sober was: 'geen bordjes en messen, maar uit een grote schotel pakken en eten.'¹³⁵

Voordat Van Rees de Kolonie oprichtte was hij al erg actief in de onthoudersbeweging en had hij met een paar anderen in 1897 de Algemeene Nederlandsche Geheelonthoudersbond (A.N.G.O.B.) opgericht.¹³⁶ De kolonisten hielden zich ook bezig met het strijden voor geheelonthouding en namen 'het kind van een dronkaard' op in de kolonie.¹³⁷ Geheelonthouding was ook een aspect van het Tolstojanisme. Naar de leer van Tolstoj zou men ook af moeten zien van roken, moest men vegetarisch eten en vivisectie afwijzen. Op deze manier kon men boven de dierlijke mens uitstijgen en kon de wereld verbeterd worden. Van Rees volgde deze ideeën op en had daarnaast een afkeer van de staat en zijn militarisme. Deze ideeën waren afkomstig uit het christendom en Boeddhisme en werden meestal aangeduid met de term humanisme. Boeddha droeg het idee uit dat 'de liefde tot de naaste wordt gevraagd voor alles wat ademt. Dus ook in de verhouding van mens tot dier wordt liefde gemist.' Deze zinnen komen uit de eerste editie van het anarchistische blad *Vrede* dat in 1897 verscheen.¹³⁸

Het blad *Vrede* en de bijbehorende 'Vrede beweging' stonden in verbinding met de Kolonie en ontstonden in augustus 1897 toen Jan van der Veer vanwege zijn Tolstojaanse geloof, weigerde dienst te doen in het leger. Op bovengenoemd moment kwamen vele gelijkgestemden, die ook later

---

¹²⁷ Hendrix, *Een week*, 3-5, aldaar, 26, 39, 49.

¹²⁸ Ibidem, 26.

¹²⁹ S.C. Kylstra, *De beteekenis van onze Kolonie. Feestrede uitgesproken bij gelegenheid der opening van het Kolonie-huis der Intern. Broederschap te Blaricum* (Den Haag 1900) 9.

¹³⁰ Hendrix, *Een week*, 55.

¹³¹ Jans, *Tolstoj*, 100-107, aldaar 160.

¹³² Hendrix, *Een week*, 13-17.

¹³³ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 76.

¹³⁴ Hendrix, *Een week*, 7-8.

¹³⁵ Ibidem, 11, aldaar, 57.

¹³⁶ Jans, *Tolstoj*, 77.

¹³⁷ Hendrix, *Een week*, 40.

¹³⁸ Jans, *Tolstoj*, 81-82.

een hoofdrol speelden in de vorming van de Kolonie, bijeen: Kylstra en zijn vrouw, Felix Ortt, Michiel Valk en Jacob van Rees. Ortt werd al snel de centrale ideoloog van de beweging en nam in 1899 het redacteurschap van *Vrede* op zich. Ortt trad in april 1902 toe tot de kolonie toen de drukkerij van *Vrede* zich ook vestigde op het kolonieterrein.¹³⁹

De Internationale Broederschap te Blaricum bouwde ook haar ideologie op de ideeën van Felix Ortt. Eind jaren negentig van de negentiende eeuw hield Ortt zich bezig met het vormen van de typische christen-anarchistische ideologie die hij in zijn boek *Het beginsel der liefde* (1898) opschreef en waarin hij zich richtte op spiritisme, natuurgeneeskunde, geheelonthouding, antimilitarisme, rein leven, Tolstoj en natuurlijk dierenbescherming en vegetarisme. Dit boek was jaren lang de kerntekst van het Nederlandse christen-anarchisme.¹⁴⁰

Tolstoj zag vegetarisme als de eerste belangrijke stap in de onthouding, omdat vlees de mens comprimeerde; het ging namelijk in tegen de goddelijke wet 'gij zult niet doden'. Na 1890 kreeg Tolstoj aandacht onder het Nederlandse publiek als prediker van een nieuwe sociale orde gebaseerd op een nieuwe persoonlijke moraal. Het was in zijn optiek zaak de maatschappij in overeenstemming te brengen met Christus' leer. In de praktijk betekende dit dat rechtbanken, het leger, de kerk en de gehele overheid afgeschaft moesten worden.¹⁴¹

Internationale verbondenheid

Het is belangrijk zich te realiseren dat de christen-anarchistische beweging een wereldbeweging was en dat verschillende groeperingen met elkaar in contact stonden. De Internationale Broederschap zocht aansluiting bij de Russische sekte van de Doechoboren, gelijkgestemde groeperingen in Engeland (Gloucester en Essex) en Amerika en naar hun voorbeeld opgericht. Het idee van het oprichten van een kolonie werd ook al in andere landen tot uitvoering gebracht: in Duitsland, Zwitserland, België en Paraguay bestonden al vegetarische kolonies. In deze tijd van imperialisme werden er zelfs plannen gemaakt om van heel Hawaï een vegetarische kolonie te maken. Met de groeperingen uit Rusland, Engeland en Amerika werd ook daadwerkelijk contact gelegd door de kolonisten. Concreet werd hierbij de 'Vereeniging Internationale Broederschap' opgericht die bij de oprichting uit tien leden bestond.¹⁴²

Doechoboren waren net als Tolstojanen voor het onthouden van alcoholische dranken en roken, het volgen van het vegetarisme en leven in gemeenschap van goederen. Deze groep werd al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in hun thuisland vervolgd door de Orthodoxe kerk en de Russische politie. De strijd die de groep met de Russische staat had ging vooral over beginselen en ideeën. Zo weigerden de Doechoboren in het leger te dienen en verbranden zij zelfs wapens. In de zomer van 1895 werden de Doechoboren verbannen naar onder andere Siberië. Velen werden gearresteerd en opgesloten in de gevangenis vanwege hun dienstplichtweigering en het niet betalen van militaire belastingen.¹⁴³

De Doechoboren vroegen om hulp bij andere gelijkgestemde groepen om te kunnen emigreren. De Engelse Quakers kwamen met het plan de groep naar Cyprus te laten verhuizen. Tolstojanen in andere gebieden verzamelden geld voor de reis die de Doechoboren moesten gaan afleggen. Later ontstond het idee de Doechoboren naar Canada te laten verhuizen. Hier kregen zij

---

¹³⁹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 98-100.

¹⁴⁰ Ibidem, 77-82.

¹⁴¹ Ibidem, 81-91.

¹⁴² Ibidem, 75.

¹⁴³ Pavel Opršal, *De Russische sekte der Doechoboren 1886-1908* (Groningen 1967) 44-80.

steun van de Quakers die hen geld en vee schonken terwijl de Canadezen wantrouwend tegenover deze vreemde groep mensen stonden. De Doechoboren op hun beurt wantrouwden de buitenwereld, zonderden zich af en stichtten een kolonie. De groep werd radicaler, liet al hun vee vrij en verbrandde hun jassen gemaakt van bont. De Doechoboren botsten met de regering over de registratie van hun hofsteden, huwelijken, geboorten en sterfgevallen. Ze werden ook als raar bestempeld doordat zij hun vee niet lieten werken omdat in de Bijbel stond dat alleen de mens voor arbeid is gemaakt. Vrouwen en kinderen werkten wel, wat 'de torn opwekte van alle vromen', wat te lezen is in de *Vegetarische Bode* van 1903.¹⁴⁴ In 1906 kwam het tot een crisistoestand toen de groep bleef weigeren de Canadese nationaliteit aan te nemen en de eed aan de Engelse koning af te leggen. Hierop verhuisde de groep naar Brits-Columbia waar ze niet de nationaliteit hoefden te aanvaardden en geen eed af hoefden te leggen. Desondanks kwam het hier opnieuw tot een botsing met de maatschappij en staat.¹⁴⁵

Het in de praktijk brengen van de vegetarische en christen-anarchistische ideologie leek zo eenvoudig nog niet. Zo hadden de kolonisten van de Internationale Broederschap te Blaricum verschillende ideeën over de mate van toelaatbaarheid van het gebruik van dieren in de Kolonie. Ze waren niet zo strikt als bijvoorbeeld de Doechoboren dat er helemaal geen dierlijke producten gebruikt mochten worden. Zo konden de kolonisten bij de broodmaaltijd kiezen tussen boter, margarine of droog brood. Ook barstte er een heftige discussie los onder de kolonisten over het bestrijden van slakken die de sla op aten. Het vegetarisch standpunt was nog niet tot in elk detail uitgewerkt.¹⁴⁶

Ondergang

De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum bleek echter een mislukking te worden, iets dat Rudolf Jans in zijn boek *Tolstoj in Nederland* toewijst aan de onvolledigheid van zijn christendom. In de Kolonie werden de kolonisten ondanks hun isolatie nog steeds geconfronteerd met de harde werkelijkheid en bleek het anarchistische beginsel van liefde op de proef gesteld te worden en niet te verwezenlijken.¹⁴⁷ De keuze van de locatie waarop de Kolonie gevestigd was, was de grootste fout die er gemaakt was. De Kolonie was gelegen op een onvruchtbare zandgrond, waar de afwatering erg slecht was door een oerbank, en de kolonisten beschikten niet over mest om de grond te bevruchten. Daarnaast hadden ze geen kennis en ervaring in het beheren van een landbouwbedrijf. Alleen de bakkerij was winstgevend, maar dit was ook een moderne onderneming.¹⁴⁸ De sociale verhoudingen waren ook problematisch: karakters botsten en veel leden leefden te egoïstisch en sommigen wilden profiteren.¹⁴⁹ De journaliste Henriette Hendrix ontdekte dat er vooral onenigheid bestond tussen gelovigen en ongelovigen zoals Luitjes, die bekend stond als een moeilijk persoon. Ze schreef dan ook 'de onverdraagzaamheid van de kolonisten onderling om de kwestie van het geloof leek mij een factor die de geheele instelling onbestaanbaar maakte.' Luitjes verbleef samen met zijn vrouw, die bekend stond als een harde werker en 'modiste was geweest in Arnhem', in de Kolonie. Later stond zij in Amsterdam aan het hoofd van het vegetarische

---

¹⁴⁴ 'De Duchoborzen in Canada', *Vegetarische Bode* 5-7 (1901-1903) 607.

¹⁴⁵ Opršal, *De Russische sekte*, 98-136, aldaar, 153-155.

¹⁴⁶ Hendrix, *Een week*, 11-12.

¹⁴⁷ Rudolf Jans, *Tolstoj in Nederland* (Nijmegen 1952) 100-107, aldaar 160.

¹⁴⁸ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 100-102.

¹⁴⁹ Jans, *Tolstoj*, 100-107, aldaar 160.

restaurant in de Warmoesstraat.¹⁵⁰ Met het vertrek uit de Kolonie van het echtpaar Luitjes en de Engelse atheïstische Bob leek in 1901 de stemming te verbeteren. Er arriveerden nieuwe kolonisten en de oogst was goed. De aandacht werd verschoven van akker- naar tuinbouw en de bakkerij bracht geld in het laatje. Qua ideologie wonnen de Vrede-mannen ook momentum, de abonnementenaantallen op hun tijdschrift namen toe.¹⁵¹

De spanning tussen de kolonisten werd niet minder door het gegeven dat de kolonisten allemaal in hetzelfde gebouw woonden, in kleine kamertjes. Vanaf 1902 werd het idee van gezamenlijk leven losgelaten en ontstonden er aparte woningen voor gezinnen.¹⁵² Een van de bewoners zegt in een interview met Hendrix: 'er was geen sprake van liefde en toewijding, ieder leefde voor zichzelf.' Een probleem was ook dat er mensen waren die hun partner mee hadden genomen naar de Kolonie, terwijl die misschien niet zo achter het concept stonden als zijzelf. Sommige mannen vestigden zich niet in de kolonie omdat hun vrouw dit niet toestond. Kylstra zegt hierover tegen Hendrix: 'maar Buddha verliet wel zijn vrouw, toen zij hem niet wilde volgen.'¹⁵³

Er zijn meerder oorzaken te noemen voor de uiteindelijke ondergang van de Kolonie. De strenge regels en de kloof tussen ideaal en de praktijk zorgden ervoor dat de mensen die zich in de Kolonie vestigden niet altijd in economisch opzicht de meest geschikte mensen waren. Daarnaast was er een botsing met de omgeving; de Kolonie bevond zich in een oude dorpsgemeenschap en op de route van een tramverbinding tussen Amsterdam en 't Gooi. De Kolonie was niet zelfvoorzienend en had daardoor intensief contact met de buitenwereld wat maakte dat er in 1903 een botsing ontstond met de omwonenden.¹⁵⁴ De kolonisten in Blaricum werden daarnaast lastig gevallen door andere religieuze groepen die de 'socialisten' onzedelijk vonden en hen weg wilden hebben.¹⁵⁵

Enkele kolonisten en het blad *Vrede* lieten duidelijk merken deel te nemen aan de spoorwegstakingen dat jaar. Hierop vormde in de omgeving het idee dat de kolonisten gevaarlijke socialisten waren die zich tegen de staat keerden. De kolonisten dreigden de trams, die gewoon doorreden, geen doorgang te geven over hun terrein, waarop een groep orthodox-protestante inwoners uit Huizen besloot wraak te gaan nemen. De ruiten van de drukkerij, de druivenkas en van enkele kolonistenwoningen sneuvelden. Er werd ingegrepen maar het bleef onrustig. Een van de woningen brandde totaal uit. Doordat veel kolonisten zich niet meer veilig voelden trokken zij weg uit de Kolonie, zo ook Ortt en Van Mierop, waarmee het einde van de Kolonie dichtbij kwam. Dit veroorzaakte ook een klap voor het christen- anarchisme op zich, de beweging versplinterde. In maart 1911 werd de Kolonie formeel opgeheven.¹⁵⁶

De Kolonie faalde en Kylstra geloofde niet meer in de mogelijkheid een dergelijke kolonie te laten bestaan. Hij betoogde dat hij bij een nieuwe kolonie nooit van de kandidaten zou eisen dat bij vegetariërs en geheelonthouders moesten zijn, omdat hij de overtuiging had dat hij niet meer zijn opvattingen zou moeten opdringen.¹⁵⁷

In dit hoofdstuk kwam vooral het thema van religie en de verbondenheid die dat had met het vegetarisme naar voren. De Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum bestond als een referentiekader voor de NVB om het succes van het vegetarisme in Nederland aan te tonen. De

---

¹⁵⁰ Hendrix, *Een week*, 27-28, aldaar, 67.

¹⁵¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 102-103.

¹⁵² Ibidem, 100-102.

¹⁵³ Hendrix, *Een week*, 31-34.

¹⁵⁴ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 103-104.

¹⁵⁵ Jans, *Tolstoj*, 100-107, aldaar 160.

¹⁵⁶ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 104-106.

¹⁵⁷ Jans, *Tolstoj*, 100-107, aldaar 160.

Kolonie werd dan ook af en toe aangehaald in geschriften van de NVB, bijvoorbeeld het kookboek, maar het werd echter nooit uitvoerig besproken. Dit kan te maken hebben met het feit dat de kolonisten als eerste christen-anarchisten waren en alleen als onderdeel daarvan vegetarisch. De Kolonie diende bij zijn oprichting en in de tijd dat hij succesvol was, weldegelijk als een propagandamiddel van de NVB en het vegetarisme. Echter toen bleek dat de Kolonie minder goed functioneerde en ineens zou storten was dit natuurlijk niet meer het geval. In de *Vegetarische Bode* of in de kookboeken is dan ook niets terug te lezen over deze ondergang van de Kolonie. De verbondenheid van de NVB en de Kolonie was dus niet zo zeer een praktische en realistische verbondenheid, maar werd enkel door de NVB geschapen als het haar voordeel opleverde.

De Kolonie demonstreert goed hoe bewegingen en organisaties met elkaar verbonden waren in het begin van de twintigste eeuw. De beweging van christen-anarchisten is te zien als een wereldbeweging die werd gedragen door belangrijke personen als Tolstoj. In het voorbeeld van de kolonies van Duchoboren is duidelijk op te maken dat deze groep mensen vaak als een bedreiging werd gezien. Deze groep en ook de groep christen-anarchisten in de Kolonie te Blaricum brengen het idee van vegetarisme in een veel groter kader dan enkel het niet eten van vlees. Vegetarisme dient voor hen als een deel van een bredere overtuiging. Christen-anarchistische groepen mensen werden ook vaak met elkaar geassocieerd. Zo werd dus ook de Kolonie te Blaricum geassocieerd met de kolonie van de Duchoboren, maar ook andere vegetarische personen en bewegingen, zoals bijvoorbeeld Gandhi, die vegetarisme gebruikte om zich geweldloos af te zetten van de koloniale overheersing van de Britten in India. Het volgende hoofdstuk keert weer terug naar het verhaal van de NVB en analyseert de koers die de hij in de jaren na de oprichting is gaan varen.

H4 De NVB na de oprichting tot 1913

“Onze zaak kan niet anders dan langzaam groeien, maar dat moet en zal zij ook.” - Hugo Nolthenius¹⁵⁸

De NVB wilde dat de vegetarische beweging zou blijven bestaan en had als ultiem doel voor ogen dat iedereen vegetarisch zou worden. De oprichtingsjaren waren de Bond goed afgegaan, maar er was meer nodig dan enkel het bestaan van een bond om het publiek bekend te maken met het vegetarisme. De NVB deed dat voornamelijk met de middelen die ze vanaf het begin inzette: spreekbeurten en geschriften. Daarnaast bezocht en organiseerde de NVB congressen. Verder is het interessant te zien dat de leden van de NVB het vegetarisme meer in het openbaar wilden vertegenwoordigen door het oprichten van vegetarische restaurants. Daarnaast ging de NVB zijn aandacht richten op kinderen om hun doel van een vegetarische wereld te bereiken. Dit hoofdstuk analyseert de periode na de oprichting van de NVB tot voor de Eerste Wereldoorlog, 1913, en zal analyseren hoe de NVB heeft kunnen blijven bestaan. Daarnaast beschrijft het de verschillende activiteiten die er door de NVB ondernomen werden en waardoor hij beïnvloed werd.

Bovenstaand citaat is door Hugo Nolthenius in de *Vegetarische Bode* van 1910 geschreven. Nolthenius werd eind 1907 voorzitter van de NVB na Daan de Clercq (1854-1931). Nolthenius richtte zich meer op het vegetarisme op zich, in vergelijking met zijn voorgangers. Onder het voorzitterschap van Ortt en De Clercq werd het vegetarisme namelijk steeds meer gekoppeld aan andere humanitaire ideeën, zoals antimilitarisme en geheelonthouding. Onder De Clercq werd er zelfs een regel in de statuten opgenomen die alcoholconsumptie verbood. Zoals in hoofdstuk twee al naar voren kwam, was het vegetarisme met verschillende ideeën verbonden op religieus, maatschappelijk en medisch gebied. Hierdoor bleven er verschillende meningen binnen de NVB bestaan en waren de vegetariërs gematigde idealisten die voorzichtig waren om niet te extremistisch over te komen en mensen af te schrikken.¹⁵⁹

De rol van Ortt binnen de NVB bleef aanzienlijk. Hij werd in 1908 redacteur van de *Vegetarische Bode* en schreef daarnaast vele brochures voor de NVB, maar ook voor de Bond tot Bestrijding der Vivisectie, de Rein Leven beweging en de Nederlandse Vereniging voor Natuurgeneeswijze. Hij publiceerde ook veel werken over zijn religieus filosofische levensopvattingen. Bij de NVB was hij beheerder van de uitleenbibliotheek en leider van het vegetarische inlichtingenbureau. In een boekje ter gelegenheid van het vijftig jarig bestaan van de Bond werd hij omschreven als ‘gedurende de halve eeuw van het bestaan van de Bond was Ortt de centrale figuur.’¹⁶⁰ Maar in de periode na de opkomst van de NVB begonnen ook andere krachten dan enkel een sterk en centraal figuur op te komen. Een van deze krachten was het idee een vegetarisch restaurant te beginnen.

De opkomst van vegetarische restaurants

Het was geen toeval dat de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 plaatsvond in het eerste vegetarische restaurant van Nederland Pomona aan de Stadhouderslaan in Den Haag. Het idee van een vegetarisch restaurant kwam van Marie Jungius (1864-1908), die een jaar eerder tijdens

---

¹⁵⁸ ‘Onze zaak’, *Vegetarische Bode* 13 (1910) 399.

¹⁵⁹ Jeroen Vuurboom, *De Nederlandse Vegetariërsbond* (2000), <<https://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/nvb.htm>>14-6-2017.

¹⁶⁰ *Leven en laten leven*, 21-22.

de bestuursvergadering haar idee had gelanceerd voor een vegetarisch restaurant dat geheel door vrouwen gerund zou moeten worden. Zij vroeg tijdens deze vergadering of 'er geen kans zou bestaan, dat er vanwege den Bond een vegetarisch restaurant zou verrijzen.'¹⁶¹ Jungius was met haar idee een belangrijke speler voor de ontwikkeling van het vegetarisme in Nederland. Zij was medeorganisator van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid en de oprichtster en eerste directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid. Jungius was gedurende een tijd secretaresse van Van der Hucht-Kerkhoven en actief in de Nederlandse Bond ter Bestrijding van de Vivisectie. Tijdens de vergadering waarin Jungius haar idee voorlegde waren er meerdere vrouwen die mee discussieerden over de financiering.¹⁶²

Corry van Eijl betoogt in haar boek *Maandag tolereren we niets meer* dat vrouwen in organisaties zelden belangrijke posities bekleedden. Ook De Vries beweert in haar artikel dat vrouwen vaak aan hun traditionele rol van huisvrouw vast hielden en dus niet participeerden op een hoger niveau binnen een organisatie.¹⁶³ Echter, in hoofdstuk twee en nu ook weer met het voorbeeld van Jungius, is te lezen dat vrouwen binnen de NVB wel hoge functies bekleedden en daarin ook echt iets te zeggen hadden. Dit maakte de NVB een uitzonderlijke organisatie voor zijn tijd.

De Bond stemde in met het idee voor het oprichten van een vegetarisch restaurant. Valk, die op dat moment secretaris was van de NVB, zei over het plan om de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in het restaurant te organiseren: 'zulk een gunstige gelegenheid is om de aandacht van het ernstige publiek op onze zaak te vestigen.'¹⁶⁴ De NVB verzamelde geld en begon in 1898 met de voorbereidingen voor de verwezenlijking van de oprichting van een vegetarisch restaurant. Suze Groshans, die samenwoonde met Jungius, vormde samen met Michiel Valk een commissie voor de exploitatie van het restaurant.¹⁶⁵

Het was nu nog zaak op zoek te gaan naar een beheerster en kok. Hiervoor werd de weduwe M.E. van der Molen-Heijnsdijk gekozen. Zij verbleef in 1898 enige tijd in Leipzig bij het restaurant 'Pomona' om daar te leren hoe een vegetarisch restaurant gerund diende te worden. De ervaringen die zij hier op deed hadden goed geholpen, want ook bij de Nederlandse Pomona was zij een succes. In 1901 trouwde zij met Michiel Valk.¹⁶⁶ Daarnaast was zij ook de auteur van de vegetarische kookboeken die uitgebracht werden door de NVB. In deze boeken werd zij, als auteur, altijd voorgesteld als 'Eigenaresse van het Vegetarisch Hotel-Restaurant Pomona, te 's Gravenhage.'¹⁶⁷ Van der Molen opende op 11 februari 1899 haar eerste vegetarische restaurant in een bovenhuis in Den Haag. Dit restaurant was klein, voor dertig personen en had ook plek voor pensiongasten. Nog voor het einde van het jaar was er een uitbreiding nodig en werd er verhuisd naar een aantal gebouwen verderop, waar ook al snel weer ruimtegebrek ontstond. Toch duurde het nog tot 1910 voordat er een oprichtingsvergadering plaatsvond van de NV Vegetarisch Hotel-Restaurant 'Pomona'. Hier was veel kapitaal voor nodig, waarvoor Valk de leden opriep aandelen te kopen. In december 1912 verbleven de eerste hotelgasten in Pomona, 11 januari 1913 kon men terecht in het restaurant en 26

---

¹⁶¹ 'Verslag van den werkzaamheden van den Nederlandschen Vegetariërsbond', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 25.

¹⁶² Ibidem, 25.

¹⁶³ Van Eijl, *Maandag tolereren we niets meer*, 18-27. En: De Vries, *Kuisheid*, 78.

¹⁶⁴ 'De vegetarische restaurant op de tentoonstelling van vrouwenarbeid', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 87.

¹⁶⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 120-121.

¹⁶⁶ Ibidem, 121.

¹⁶⁷ Valk-Heijnsdijk, *De Vegetarische Keuken* (1902), I.

februari was de officiële opening.¹⁶⁸

Al snel nadat van der Molen in 1899 een vegetarisch restaurant in een bovenhuis in Den Haag had geopend openden er meer vegetarische restaurants in andere steden. Er werd hierop een commissie in het leven geroepen om in de grote steden vegetarische-geheelonthouders restaurants te openen. Men wou dit als eerste realiseren in Utrecht, Arnhem en Rotterdam. Daarnaast moest het al bestaande restaurant in Amsterdam, dat niet goed liep, verhuisd worden naar een betere locatie. Dit werd gerealiseerd toen in 1901 een grotere locatie aan het Rembrandplein werd gehuurd. Ook werd het bestaande restaurant van het echtpaar Luitjes overgenomen door de NVB waarna zij verhuisden naar de Kolonie in Blaricum.¹⁶⁹ Het derde vegetarische restaurant werd in 1902 geopend in Leiden aan de Papengracht en werd 'Ceres' genoemd, hiervoor werden in de *Bode* 'alle vrienden en geestverwanten uitgenodigd tot steun met woord en daad van dit 3^e rustpunt voor de hongerige vegetariërs in Nederland.'¹⁷⁰ In dit jaar openden achtereenvolgens in oktober 'Thalysia' in Delft en werd op de Coolsingel in Rotterdam een maand later 'Futra Nobis' geopend. In 1903 openden er nog restaurants in Haarlem, Arnhem, Bloemendaal, Blaricum en Lisse waarna in 1904 in Apeldoorn 'Sanitas' zijn deuren opende, een vegetarisch sanatorium met terrein voor lucht- en zonnebaden.¹⁷¹

In deze periode nam het aantal leden van de NVB toe, wat de NVB ertoe aanzette, daar waar het ledenaantal hierom vroeg, plaatselijke afdelingen op te richten. De meeste organisaties waren in deze tijd op een dergelijke manier opgebouwd: er was een hoofdbestuur op landelijk niveau met onder zich plaatselijke afdelingen met een eigen bestuur. De plaatselijke afdelingen waren deels onafhankelijk zodat ze hun contributie zelf konden inzetten voor bijvoorbeeld geschriften of lezingen. Over financiën moesten zowel het lokale als landelijke bestuur verantwoording afleggen naar elkaar toe in een jaarlijkse algemene vergadering. Hier werd ook het reglement vastgesteld en het hoofdbestuur en de commissies benoemd. Deze organisaties waren democratisch doordat de macht bij de lokale groepjes lag en er bestuurlijke transparantie was.¹⁷²

De afdelingen bij de NVB lijken voornamelijk rond 1900 gevormd te worden; naast Den Haag kwamen er ook afdelingen in Amsterdam en Haarlem. Deze afdelingen waren aangesloten bij de NVB, maar leken verder vrij autonoom te zijn.¹⁷³ In 1901 werd er in de *Vegetarische Bode* geschreven over het plan ook in Arnhem, Utrecht en Rotterdam afdelingen op te richten. Hier werd de nadruk gelegd op het belang dat de oprichting van dergelijke afdelingen had voor de propaganda van het vegetarisme. Ook werd benadrukt dat er in deze plaatsen veel leden waren die verenigd moesten worden.¹⁷⁴ De opgerichte afdelingen gebruikten de *Vegetarische Bode* om te communiceren naar hun eigen, lokale leden en om elke afdeling op de hoogte te houden van wat zij doen.¹⁷⁵ In 1902 ontstond er ook 'een afdeling Enschedé en Omstreken (...) met een 25-tal leden.'¹⁷⁶

De restaurants werden tot nu toe opgericht en gefinancierd door de afdelingen en hun leden. Om de snelle toename van het aantal restaurants beter te organiseren en te financieren werd een naamloze vennootschap in het leven geroepen: 'NV Vegetus'. Doelstelling was het 'oprichten, drijven en onderhouden van vegetarische hôtels en restaurants en andere inrichtingen ten dienste van de

---

¹⁶⁸ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 121-122.

¹⁶⁹ Ibidem, 125.

¹⁷⁰ 'Belangrijk nieuws uit de beweging', *Vegetarische Bode* 5-7 (1901-1903) 279.

¹⁷¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 125.

¹⁷² Janse, *De afschaffers*, 10-11.

¹⁷³ 'Van vergaderingen', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 443.

¹⁷⁴ 'Propaganda', ibidem 5-7 (1901-1903) 66.

¹⁷⁵ 'Afdeling Amsterdam', ibidem 1-4 (1897-1900) 357.

¹⁷⁶ 'Belangrijk nieuws uit de beweging', ibidem 5-7 (1901-1903) 279.

vegetarische leefwijze alsmede het maken van propaganda voor de vegetarische beginselen.¹⁷⁷ Ze beheerde de restaurants in Leiden en Amsterdam.

Vanaf 1904 werden een aantal restaurants getroffen door de algemene regel dat horecagelegenheden een korte levensduur hebben en dus snel weer verdwijnen. Het restaurant in Delft verdween in 1904 en die in Haarlem sloot in 1906. Het restaurant in Utrecht was naast die in Den Haag het meest succesvol. Het opende in 1908, werd in de jaren twintig uitgebreid en kreeg toen een nieuw gebouw.¹⁷⁸

Zoals eerder geschreven, opende in 1913 het vegetarische Hotel-Restaurant Pomona haar deuren in Den Haag. Dit was de trots van vegetarisch Nederland en al snel genoot het internationale bekendheid. Bij de opening waren veel mensen van andere organisaties aanwezig die allen hun verbondenheid met het vegetarisme benadrukten en hun steun betuigden aan het restaurant. Zo was prof. Van Rees aanwezig namens de A.N.G.O.B. en waren er afgevaardigden van de Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Alcoholische Dranken. De toespraak van Valk en andere sprekers leidde tot 'warm applaus [wat] getuigde van de groote instemming met het gesprokene.' De officiële opening werd door ongeveer 275 personen bijgewoond.¹⁷⁹

Het succes van Pomona in Den Haag had verschillende oorzaken. Ten eerste was de ligging midden in de stad een belangrijk aspect. Hier was meer tolerantie dan in dorpsgemeenten en in de stad leefden mensen met veel verschillende overtuigingen naast elkaar. Ook werd in de stad een vegetarisch restaurant als minder bedreigend ervaren. Men was er niet afhankelijk van de productie van vlees voor haar inkomsten, in tegenstelling tot de veeboer die op het platteland leefde. Ook was Pomona succesvol omdat zij geen toelatingseisen stelde, maar mensen met allerlei overtuigingen ontving en bereid was om soms concessies te doen. Zo was er een rokersruimte, terwijl het vegetarisme van oorsprong sterk tegen roken was.¹⁸⁰ Dit werd ook door sommige leden opgemerkt en sterk tegen gesproken. Eén van de leden schreef een brief naar Valk die in de *Bode* werd geplaatst en merkte op: 'ik betreur de toegeeflijkheid zeer en had liever gezien, dat bij den heer Valk het beginsel zwaarder gewogen had dan de beurs.'¹⁸¹

Het restaurant werd door zowel vegetariërs als niet-vegetariërs bezocht en was ingesteld op mensen uit de middenklasse. Pomona voorzag vooral in een toenemende behoefte van een groter wordende stedelijke middenklasse om buiten de deur te eten. Natuurlijk trok het restaurant ook veel mensen die wel vegetarisch waren en daarbij ethische principes koesterden zoals, socialisten en anarchisten. Er vonden ook veel bijeenkomsten plaats van clubs en verenigen en het restaurant werd gebruikt als plek voor lezingen over voeding. Voor de doorsnee arbeider was Pomona echter wel te hoog gegrepen. Dit leidde tot een ideologisch probleem omdat vegetarisme zich identificeerde als een socialistische beweging: solidariteit met de onderdrukte dieren zou hand in hand moeten gaan met solidariteit van onderdrukte arbeiders. Echter, men wou vegetarisme propageren door kwalitatief hoog op de ladder te staan, wat dus deels arbeiders uitsloot. Dit sloot de ideologie niet uit, maar matigde hem wel enigszins doordat er concessies gedaan werden, zoals met de rookruimte, maar ook door niet de laagste prijzen te vragen en vrij veel luxe voedsel aan te bieden. Hiervan is ook

---

¹⁷⁷ NV Vegetus, *Naamloze Vennootschap 'Vegetus', Maatschappij tot exploitatie van Vegetarische Restaurants te Amsterdam* (1905) I.

¹⁷⁸ 'Vegetarische Inrichtingen', *Vegetarische Bode* 9-11 (1905-1907) 296. ;Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 126-127.

¹⁷⁹ 'Opening van Pomona', *Vegetarische Bode* 17 (1913) 95-96.

¹⁸⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 128-129.

¹⁸¹ 'Pomona en roken', *Vegetarische Bode* 17 (1913) 20.

af te leiden dat de NVB in essentie een eliteclub was.¹⁸²

Pomona had al een groot feministisch en emancipatoir karakter doordat het onder leiding stond van een vrouw. Hiernaast stond het ook bekend als een vrouwvriendelijk restaurant, wat zeker niet vanzelfsprekend was voor een restaurant in de periode van 1900 tot 1920.¹⁸³ Zoals in hoofdstuk één genoemd is gingen vrouwen eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw meestal niet alleen, maar in paren naar restaurants omdat ze anders als amoreel werden beschouwd.¹⁸⁴

De spagaat tussen socialistisch en bourgeois zijn bleef lastig voor Pomona. Sommige socialisten interpreteerden vegetarisme juist als een bourgeois levensstijl omdat de arbeiders voor hun harde werk spieren en dus vlees nodig hadden. Mensen die alleen maar hoefden te zitten konden wel vegetarisch zijn. Rijke burgers probeerden door vegetarisme te propageren arbeiders iets af te pakken waar zij wel recht en zelfs behoefte aan hadden. Echter viel hier door andere socialistische groepen weer tegen in te brengen dat arbeiders door vlees te eten de bourgeoisie probeerden na te apen en dat door verraad aan de dieren ook de eigen klasse verraden werd.¹⁸⁵

In het ontstaan van Pomona is een duidelijke connectie te zien tussen vrouwen, hun emancipatie en feminisme, en vegetarisme. De leden zagen deze connectie zelf ook, beide bewegingen hadden dezelfde grondslag, vond men in vegetarische kringen; namelijk het besef dat onderdrukking, in welke vorm dan ook en uitgeoefend op mens of dier, ongeoorloofd was.¹⁸⁶ De literatuur van Marti Kheel die in de inleiding is genoemd, en zich richt op de theorie dat vrouwen en dieren verbonden zijn door hun gemeenschappelijke onderdrukking door de patriarchie, is dus iets dan mensen rond de tijd van de oprichting van Pomona zelf ook al in zekere zin door hadden. Door hun ondergeschikte positie konden vrouwen zich bij uitstek identificeren met andere groepen ondergeschikten in de maatschappij, zo ook de dieren.¹⁸⁷

Naast de oprichting van eigen, geheel vegetarische restaurants, besteedde de NVB ook aandacht aan restaurants waar het mogelijk was vegetarisch te eten. De NVB benaderde restaurants en probeerde hen over te halen ook vegetarisch te koken, zodat hun leden daar konden eten. Vervolgens werd er over deze restaurants bericht in de *Bode* en kwamen ze op een lijst met 'waar eet en slaapt men vegetaries?' Zo werd er bijvoorbeeld bericht over 'het Geheel-onthouders Lokaal 'De Toekomst' te Dordrecht zal op verzoek Vegetarische spijzen opdienen, zo ook Het Geheel-onthouders Lokaal aan de Lijnmarkt te Utrecht, en eindelijk kan het zelfde bericht worden van het Geheel-onthouders Café op de Place Du Sablon 40 te Brussel.'¹⁸⁸ Daarnaast werd er een soort afhaal- of bestel restaurant opgericht 'Quisisana' in Den Haag. Dit 'restaurant' ging vegetarische diners 'uitzenden'. Dit omdat daar veel aanvragen voor waren bij Pomona, maar zij hier niet aan konden voldoen. Daarnaast werden er ook aanbevelingen gedaan over vegetarische restaurants in het buitenland en werden deze ook op de lijst van restaurants gezet.¹⁸⁹

---

¹⁸² Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 129-132.

¹⁸³ Ibidem, 133.

¹⁸⁴ Spencer, *The Heretic's Feast*, 274-275, 296.

¹⁸⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 134-135.

¹⁸⁶ Ibidem, 120.

¹⁸⁷ Kheel, 'Vegetarianism and Ecofeminism', 327-341.

¹⁸⁸ 'Belangrijk nieuws uit de beweging', *Vegetarische Bode* 5-7 (1901-1903) 288. 'Waar eet en slaapt men vegetaries?', ibidem 9-11 (1905-1907) 74.

¹⁸⁹ 'Belangrijk nieuws uit de beweging', ibidem 288. 'Aanbevelingen vegetarische restaurants in Engeland,' ibidem 5-7 (1901-1903) 301.

Kookboeken

Van Otterloo schrijft in haar boek dat er aanvankelijk in kookboeken niet veel aandacht werd besteed aan de ideale maaltijd. Pas vanaf 1891 kwam er een kookboek uit die verwees naar geschriften van geleerden, die bepaalde eisen voor een maaltijd verwoordden.¹⁹⁰ De NVB gaf onder andere in 1902 en in 1912 een kookboek uit, geschreven door Valk-Heijnsdijk. Hierin was te zien dat het medische aspect van vegetarisme van belang bleef om de vegetarische levenswijze te legitimeren.¹⁹¹ Al rond 1900 nam het aantal medici en artsen die tot het vegetarisme overgingen toe. Er werd vanaf 1907 dan ook in de *Vegetarische Bode* een lijst gepubliceerd met 'artsen in Nederland, die of de Natuurgeneeswijze (physiatrie) uitoefenen of Vegetariër zijn.'¹⁹² Ook werd in veel bladen vegetarisme meer gewaardeerd. De *Vegetarische Bode* stond vanaf de oprichting al vol met allerlei medische verslagen en nieuwe medische ideeën omtrent vegetarisme, bijvoorbeeld het artikel 'het keukenzout als vijand der gezondheid'.¹⁹³

De kookboeken van de NVB weerspiegelden de ontwikkelingen in de samenleving met betrekking tot voedsel en de medische wereld die zich meer bezig ging houden met voedsel. Zo was in het NVB kookboek van 1912 te zien dat er pagina's lang werd uitgeweid over allerlei wetenschappelijke studies, maar ook dat het idee van uitgebreid wassen van groenten werd nageleefd doordat er regels werden opgesteld met betrekking tot de bereiding en voorbereiding van groenten. Een van 'algemeene regels' die er in de inleiding werd genoemd is dan ook 'geef acht, dat de spijzen niet te hard koken, want met dat waterdamp worden de meest smakelijke, vluchtige deelen door de lucht verspreid [en] werp gen weekwater weg en kook geen groenten of andere spijzen af, want met het water worden de voor de gezondheid zoo hoog belangrijke voedingszouten weggeworpen'.¹⁹⁴

Medische argumenten werden gebruikt om het vegetarisme te legitimeren, maar nog meer om het te propageren. Duidelijk was te zien dat de NVB en de hele samenleving veel waarde hechtte aan de bepalingen en onderzoeken uit de medische wereld. Binnen het vegetarisme dat de NVB ontwikkelde, werd zout en andere zogenaamde 'prikkelende middelen' als slecht gezien en werd het afzweren van deze ingrediënten een onderdeel van het vegetarisme. Zo was in de inleiding van het NVB kookboek uit 1902 te lezen dat men 'geen spijzen smakelijk [moet] maken door sterke kruiden en andere schadelijke ingrediënten [toe te voegen]'. Vervolgens betoogde mevrouw E.M. Valk-Heijnsdijk dat dit zo was omdat kruiden een 'hevigen prikkel veroorzaken die de verteringsorganen aantasten en op den duur een voortdurend lijden kan ontstaan.' Daarnaast kon het aanzetten tot overmatig gebruik van voedsel en elk 'teveel' gif vormen in het lichaam. Als laatste reden om van zout en kruiden af te zien gaf ze aan dat deze ingrediënten een of meerdere giftige stoffen bevatten, waardoor deze een 'voorbijgaande of chronische ongesteldheden [kunnen] veroorzaken.' In dezelfde inleiding haalde de auteur een artikel aan uit het Engelse tijdschrift *The Lancet*. Ze beschreef hoe hij betoogde dat zout, vlees, te veel eten en het binnen laten komen van microben in het lichaam kanker zouden veroorzaken. Op deze manier werden meer wetenschappers aangehaald om het vegetarische dieet dat de NVB gedefinieerd had te verdedigen. Zo verdunde en verkoelde zijn volgens Jac. Moleschott het bloed, moest boter en suiker ontweken worden omdat het te veel vroeg

¹⁹⁰ Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 122, 134-136.

¹⁹¹ Valk-Heijnsdijk, *De vegetarische keuken* (1902 en 1912), 1-27.

¹⁹² 'Artsen in Nederland', *Vegetarische Bode* 9-11 (1905-1907) 489.

¹⁹³ 'Het keukenzout als vijand der gezondheid (uit het Duitsch)', *ibidem* 5-7 (1901-1903) bijblad van de *Vegetarische Bode*.

¹⁹⁴ Valk-Heijnsdijk, *De vegetarische keuken* (1912), 3.

van de verteringsorganen en er werd betoogd dat suiker werd gemaakt met dierenbloed.¹⁹⁵

Deze ideeën waren niet helemaal nieuw, maar bestonden al eerder en werden ook al nageleefd. Het idee van de schadelijkheid en het niet eten van zout was bijvoorbeeld ook terug te zien in het vegetarisme van Gandhi. Gandhi's dieet veranderde naarmate zijn leven vorderde. Op een gegeven moment verwijderde hij ook kruiden, zout, koemelk, linzen en soms ook gekookt eten uit zijn dieet. Hij deed dit om spiritueel op een hoger level te komen, als goeddoen voor zijn omgeving en voor *brahmacharya*, de controle over zijn seksuele lusten.¹⁹⁶ Hieruit is op te maken dat er een zekere internationale verbondenheid was op het gebied van ideeën over voedsel en voedingsmiddelen.

Naast de medische autoriteit om vegetarisme als heilzaam en goed te laten bewijzen, werden ook praktische voorbeelden aangehaald om het vegetarisme, zoals de NVB het zelf noemde, te propageren. Dit werd onder andere gedaan door verschillende medaille-winnende sporters die vegetariër waren als voorbeeld te nemen voor het succes en de kracht van de vegetarische voeding. Zo schreef een vegetarische roeier Dr. B.J.C. te Hennepe Jzn. het boekje *Lichaamscultuur en vegetarisme* waarin zowel 'onderzoekingen en sportoverwinningen op vegetarisch gebied' uiteen werden gezet.¹⁹⁷

Uit de kookboeken van de NVB kwam ook naar voren dat het heen en weer reizen van vrouwen naar Nederlands-Indië een rol speelde in het ontstaan van nieuwe ideeën over voedselcultuur. Zo waren er naarmate de tijd vorderde in de kookboeken die de NVB uitbracht steeds meer Indische gerechten te zien; vooral rijstgerechten kwamen steeds meer voor in de kookboeken.¹⁹⁸ De NVB probeerde ook een directe connectie te maken met Nederlands-Indië. In 1904 werd er een bericht geplaatst in de *Bode* met het plan ook in Nederlands-Indië een afdeling van de NVB op te zetten. Er werd een oproep geplaatst dat alle 'geestverwanten' zich moesten melden bij de Heer D. Vreede om na te denken over hoe een afdeling in Indië zich moest organiseren.¹⁹⁹ In een *Bode* in 1907 wordt er bericht gedaan over een vegetarisch maandblad dat werd uitgegeven in Semarang, Java, door W.D. Koot.²⁰⁰

Congressen

In de periode na de oprichting werd er ook druk gecongresseerd door de (leden van) de NVB. In 1905 werd in Londen het 'internationale vegetarische Vrouwencongres gehouden', waar ook NVB-leden van de partij waren.²⁰¹ In 1906 werd er een 'verslag van het jaarlijks congres van de federatie van Vegetarische Vereenigingen' gepubliceerd in de *Bode*. Dit congres vond ook plaats in Londen en het verslag richtte zich op de speeches van de verschillende sprekers. Tevens werd er tijdens het congres over de NVB verslag gedaan door Frits Wesendorp, de Nederlandse afgevaardigde.²⁰² Afgevaardigden van de NVB woonden ook het congres voor openbare gezondheid bij in 1908.²⁰³ De

---

¹⁹⁵ Valk-Heijnsdijk, *De vegetarische keuken* (1902) 5, aldaar 15-23.

¹⁹⁶ Parama Roy, 'Meat-Eating, Masculinity, and Renunciation in India: A Gandhian Grammar of Diet,' *Gender & History* 14:1 (2002) 75.

¹⁹⁷ Te Hennepe Jzn., *Lichaamscultuur*, VII.

¹⁹⁸ Valk-Heijnsdijk, *De vegetarische keuken* (1902 en 1912).

¹⁹⁹ 'Geestverwanten in Indië', *Vegetarische Bode* 7-9 (1903-1905) 94.

²⁰⁰ 'Ons medelid W.D. Koot als spreker voor 't vegetarisme te Semarang (Java)', *ibidem* 9-11 (1905-1907) 163.

²⁰¹ 'Het internationale vegetarische Vrouwencongres, Gehouden te Londen, juni 1905', *ibidem* 17.

²⁰² 'Verslag van het jaarlijks congres van de federatie van Vegetarische Vereenigingen, gehouden te Londen den 20en, 21en, 22en en 23en Juni 1906,' *ibidem* 257-260.

²⁰³ 'Congres voor openbare gezondheid,' *ibidem* 12 (1908) 446.

NVB is verder actief geweest op het tweede Nationaal congres van de Kinderbescherming dat in 1908 werd gehouden.²⁰⁴

Aan het begin van de twintigste eeuw was daarnaast te zien dat de NVB zijn aandacht meer ging richten op kinderen. Een belangrijk onderdeel voor organisaties als de Vrouwenbond, die zich verzette tegen de reglementering van prostitutie, was het beschermen van jonge meisjes, dus preventieve acties voeren.²⁰⁵ Bij de NVB was een soortgelijke trend waar te nemen in het feit dat zij jaren lang steun gaven aan weeshuizen en zich richtten op kinderen, zo berichtte de *Vegetarische Bode* over het Congres voor Kinderbescherming, dat georganiseerd werd door de Nationale Vrouwenraad en waar Marie Jungius lid van was. Op dit congres werd ook een verslag uitgebracht van het reilen en zeilen van de NVB.²⁰⁶ Verder werd er vanaf 1907 in de *Bode* bericht over een 'Kinder-kolonie', wat beschreven werd als een plek om 'eenige weken buiten door te brengen.' Het was vooral bedoeld voor kinderen van leden van de NVB. De 'kolonie' was een huisje buiten Apeldoorn, waar de kinderen buiten konden spelen en ontsnappen aan de sombere steden. Het was dus meer te zien als een soort kamp voor vegetarische kinderen om 'eens zoo heerlijk van boschlucht [te] genieten.'²⁰⁷ Deze kinderkolonies bleven elk jaar terug komen in de berichten van de *Vegetarische Bode*. Er werd dan ook een 'Vereeniging voor Vegetarische Kinder-Gezondheidskolonies' opgericht.²⁰⁸ Kinderen en vooral vegetarische, gezonde kinderen werden gezien als puur en ideaal propagandamiddel om de wenselijkheid van het vegetarisme te laten zien. Immers, een gezond vegetarisch kind toonde aan dat het vegetarisme een goede levenswijze was.

In het begin van de twintigste eeuw kwamen er plannen van de Bond om zelf een congres te organiseren. In de *Vegetarische Bode* van 1913 werd al vroeg bericht over de plannen een Internationaal Vegetarisch Congres te houden in Den Haag 'tegen het einde van Augustus' dat jaar. Uit dit bericht uit de *Vegetarische Bode* was op te maken dat deze plannen tijdens het voorafgaande congres in Brussel al waren gemaakt. De NVB verwoordde het belang van dergelijke bijeenkomsten door te beargumenteren dat 'het vegetarisme is geen plaatselijk of eng-nationaal, maar een algemeen belang, dat de gansche menschheid omvat, en daarom is voeling en samenwerking met buitenlandsche vegetariërs zoo gewenscht.'²⁰⁹ De internationale verbondenheid van de verschillende vegetarische bewegingen was dus zeker een daadwerkelijk mechanisme dat invloed had op de NVB. In 1913 werd van 24 tot 26 augustus het vierde congres van de Internationale Vegetarische Unie gehouden in Hotel Zeerust te Scheveningen.²¹⁰ Het Bonds-Comité waar H. Nolthenius, president, Mevr M.A. Ortt-Schuller, Ortt en De Clerq, in zaten vergaderde eerder al om een comité voor het evenement aan te stellen waar onder andere Jonkvrouw M.J.C. Ortt in zat als secretaresse.²¹¹ In een later bericht in de *Bode* werd het Congres omschreven als 'een moreele verplichting van onzen Bond ten opzichte van zijn lidmaatschap van de Internationale Vegetarische Unie.'²¹²

De ontvangst van de bezoekers van het Congres der Internationale Vegetarische Unie vond op zondag 24 augustus plaats in Hotel Pomona in Den Haag. Maandag 25 augustus was de eerste zitting in Hotel Zeerust te Scheveningen. Verder werden er uitstapjes gemaakt naar andere delen van

---

²⁰⁴ 'Tweede nationaal congres van de kinderbescherming', *Vegetarische Bode* 12 (1908) 119.

²⁰⁵ De Vries, *Kuisheid*, 111.

²⁰⁶ 'Nationale Vrouwenraad', *Vegetarische Bode* 5-7 (1901-1903) 670.

²⁰⁷ 'Onze kinderkolonie', *ibidem* 9-11 (1905-1907) 490-491.

²⁰⁸ 'Een vegetarisch kinderruis', *ibidem* 17 (1913) 488.

²⁰⁹ 'Internationaal Vegetarisch Congres', *ibidem* 183.

²¹⁰ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 46.

²¹¹ 'Internationaal Vegetarisch Congres', *Vegetarische Bode* 17 (1913) 183.

²¹² 'Het Internationale Congres', *ibidem* 296.

het land. Er kwamen verschillende mensen spreken tijdens dit evenement en zij kwamen uit verschillende landen wat maakte dat de spreektaal varieerde van Engels, Frans, Nederlands tot Duits.²¹³ Vlak voor dit congres vond er een ander congres plaats, namelijk het Twintigste Wereldcongres voor den vrede, van 18 tot 23 augustus, waar de NVB over zegt dat 'door het uitvoerend comité werd verzocht de aandacht onzer leden te willen vestigen.'²¹⁴ Er werd een uitgebreid verslag geplaatst van het vierde congres der Internationale Vegetarische Unie in de negende *Bode* van 1913 waarin per dag uitgebreid werd verteld wat de stemming was, wat er werd gedaan, hoe dit werd gevonden en wie er spraken. Al met al werd in de conclusie van dit stuk geschreven dat het Congres 'dienstig [was] geweest tot opbouw en versterking van de vriendschappelijke gevoelens tusschen binnen- en buitenlandsche vegetariërs onderling.' Daarnaast diende het ook als een 'prachtpropaganda, die honderdduizenden in den lande bereikt heeft en duizenden tot meer toenadering voor ons streven zal moeten stemmen.'²¹⁵ Na afloop van het congres werd besloten maatregelen te nemen om de Unie beter te laten functioneren. De aanwezigen stelden vast om een kas te beginnen met de unie en eens in de drie jaar een congres te houden. Hugo Nolthenius werd aangewezen als president.²¹⁶ Nolthenius en zijn grote aanwezigheid in de vegetarische beweging in Nederland en dus ook internationaal, laat zien dat de NVB goede leiders behield, te beginnen met Valk en Ortt, opgevolgd door Nolthenius.

Congres der Internationale Vegetarische Unie 1913²¹⁷

GROEP DER CONGRESSISTEN DEN 25 AUGUSTUS BIJ „ZEERUST” GENOMEN.
(Cliché welwillend afgestaan door het geïll. blad „Pak me mee”.)

²¹³ 'Vierde Congres der Internationale Vegetarische Unie', *Vegetarische Bode* 17 (1913) 298-299.

²¹⁴ 'XXste Wereldcongres voor den vrede', *ibidem* 17 (1913) 300.

²¹⁵ 'Het vierde congres der Int. Veget. Unie', *ibidem* 307-315.

²¹⁶ 'Internationale Vegetarische Unie', *ibidem* 371.

²¹⁷ 'Van het Internationaal Vegetarisch Congres', *ibidem* 373.

Contact met de overheid

Schrover en Vermeulen betogen in hun artikel over immigranten-organisaties dat de overheid en hun acties de opkomst en het voort bestaan van een organisatie kan bevorderen of tegenwerken. Zo kan milde repressie ervoor zorgen dat mensen in actie komen, maar intensieve repressie er juist voor zorgen dat actie verdwijnt.²¹⁸ Bij de NVB was geen repressie door de overheid te zien; wel stond de NVB soms in contact met de overheid doordat hij zich bezig hield met overheidszaken. Zo stuurde de NVB in 1897 al een verzoek naar de minister van Justitie met de vraag 'vegetariërs in de gevangenis volgens hun beginsel te voeden.' De minister willigde dit in.²¹⁹ Vanaf 1901 kwam de NVB opnieuw in contact met de overheid toen de leden dachten te worden verplicht om een vaccinatie te laten zetten. De NVB zag een groot gevaar in deze onnatuurlijke vaccinaties en verzocht dan ook de minister van Justitie 'om bij een ontwerp van de wet rekening te houden met de belangen der planteneters door hen niet de verplichting tot vaccinatie op te leggen.'²²⁰ Verder kwam de NVB in positief contact met de overheid toen zij in de gemeente Utrecht de mogelijkheid kregen 400 schoolkinderen in de wintermaanden 'een vegetarisch maal te verstrekken.' Na dit succes werd er in de *Bode* aangedrongen ook bij de gemeentes van de andere afdelingen aan te dringen schoolkinderen vegetarisch te mogen voeden, onder andere omdat dit 'een prachtig stuk propaganda' is.²²¹

In dit hoofdstuk is geanalyseerd dat vegetarisme meer in de samenleving voorkwam tussen 1900 en 1913; in tijdschriften, door de uitgave van vegetarische kookboeken en op het menu van vegetarische restaurants. De verschillende thema's uit de inleiding van dit onderzoek kwamen ook in bovenstaand stuk weer terug. Emancipatie is een duidelijke factor bij het eerste vegetarische restaurant Pomona te Den Haag. Het idee voor het oprichten van dit restaurant kwam van een vrouw, het restaurant werd bestuurd door een vrouw en was vrouwvriendelijk. De verbinding tussen vrouwen en dieren is ook terug te zien. Vrouwen erkenden in deze tijd al dat de vrouwenbeweging en vegetarisme dezelfde grondslag hadden, omdat ze zich beiden verzetten tegen de ongeoorloofde onderdrukking van mens en dier. Het religieuze aspect is minder sterk geanalyseerd in dit hoofdstuk, wel is te zien dat de NVB moeite had met de praktische toepassing van hun socialistische beginsel in het restaurant. Hier wilden ze enerzijds vegetarisme met luxe propageren en anderzijds een socialistische beweging blijven. Op koloniaal gebied was te zien dat er nieuw, Indisch voedsel in de kookboeken van de NVB werd opgenomen. Het reizen van vrouwen heen en weer naar de kolonie kon nu dus terug worden gezien in de kookboeken van de NVB. Qua 'travelling concepts' is te zien dat medische ideeën uit het buitenland op werden genomen in de kookboeken van de NVB. Daarnaast woonde de NVB veel congressen bij en organiseerde hij zelf een congres waar met allerlei voordrachten gedachtegoed werd uitgewisseld. Hier maakten de leden van de NVB ook het plan de Internationale Vegetarische Unie beter te laten functioneren en werd er gezocht naar versterking van de banden met het buitenland. Hierin is te zien dat de idealistische vegetarische beweging zich verder wou ontwikkelen tot een wereldbeweging. Internationaal is ook te zien dat Ghandi's ideeën over voeding ook in het vegetarisme van Nederland voor kwamen. Als laatste was in Nolthenius een nieuwe sterke leider te zien als opvolger van Ortt die zich minder focuste op andere humanitaire ideeën en terug keerde naar de essentiële beginselen van het vegetarische gedachtegoed. Door deze

---

²¹⁸ Schrover, 'Immigrant Organisations', 826.

²¹⁹ 'Verzoek', *Vegetarische Bode* 1-4 (1897-1900) 1-2.

²²⁰ 'Brief aan de minister van Justitie', *ibidem* 5-7 (1901-1903) 313.

²²¹ 'Vegetarische schoolkindervoeding', *ibidem* 17 (1913) 474.

flexibiliteit en welwillendheid van de NVB om concessies te doen en zich aan te passen, heeft de NVB onder andere kunnen blijven bestaan.

H5 Epiloog: de NVB van 1913 tot 2017

‘De vegetarische leefwijze [bevordert] gezondheid en levensgeluk en doet beschaving en menselijkheid toenemen.’²²²

Dit schreef Te Hennepe in 1917 in zijn boekje *Lichaamscultuur en vegetarisme*. Het vegetarisme noemde hij ‘eene levensopvatting.’²²³ In de periode tot 1913 kwam dit aspect van vegetarisme duidelijk naar voren. Met de komst van de oorlogen was het de vraag in hoeverre deze ideeën van vegetarisme voort konden blijven bestaan.

Marlou Schover en Floris Vermeulen betogen dat organisaties door de tijd heen veranderen en evolueren. Ze kunnen bijvoorbeeld meer open en algemeen worden, maar organisaties kunnen ook van doelgroep veranderen. Vaak is te zien dat organisaties een steeds grotere doelgroep bereiken wat echter het risico met zich mee brengt te algemeen te worden en dat het aan bindende kracht gaat ontbreken. Echter, niet elke organisatie transformeert. Ook kan de samenleving veranderen waardoor een bepaalde organisatie minder nodig wordt.²²⁴ Hiervan kan nu al gezegd worden dat dit niet het geval is bij de NVB en het vegetarisme. In Nederland is heden ten dage vlees en vis bij de maaltijd nog steeds de norm. Wel lijdt dit tot de vraag in hoeverre de NVB zich heeft aangepast en ontwikkeld vanaf de jaren na 1913 tot 2017.

De vegetarische beweging zag het als haar taak om het vegetarisme meer in de samenleving in te bedden. Er moest een plek komen voor vegetarisme in restaurants, winkels, tijdschriften en de wetenschap. Het restaurant Pomona in Amsterdam overleefde de Eerste Wereldoorlog niet en ook de NV Vegetus verdween. Echter, de leden van de vegetarische beweging gaven niet snel op en in 1922 openden ze in Amsterdam weer een nieuwe Pomona. Ook deden ze dit in 1908 in Haarlem en in 1925 in Arnhem.²²⁵ Pomona in Den Haag had het zwaar tijdens de crisis van de jaren 30, bovendien overleed Michiel Valk in 1929 en droeg zijn vrouw in 1930 de leiding over. Pomona overleefde de Tweede Wereld Oorlog niet. Daarnaast ontstond steeds meer de mogelijkheid om vegetarisch te eten in niet-vegetarische restaurants en hotels, wat een belangrijke ontwikkeling was voor het vegetarisme. De lijst die de NVB hiervan opstelde bleef groeien: van zestig restaurants begin 1916 tot al 462 vegetarische restaurants en hotels in 1932. Dit geeft aan dat de taak die de NVB zich mede als doel had gesteld, om vegetarisme meer in de samenleving in te bedden, succes bleek te zijn.²²⁶

Voor de aanvang van de Tweede Wereldoorlog betekende vegetarisme nog steeds naast het niet eten van vlees en vis, ook het afwijzen van melk en eieren. Het diner op het veertigjarige jubileumfeest van de NVB was dan ook plantaardig en in het kookboek van de NVB stond boven het deel met eiergerechten: ‘matigheid bij het gebruik van eieren te betrachten!’²²⁷ Daarnaast was in de eerste vegetarische kookboeken van de NVB ook nadrukkelijk schijnvlees aanwezig. Schijngehakt bijvoorbeeld werd gemaakt met linzen en was een beroemd recept van Pomona-directrice Valk. Er kwam veel kritiek op dit schijnvlees omdat het zou aangeven dat vegetariërs zich niet werkelijk los konden maken van vlees. De NVB bracht hier echter tegenin dat dit schijnvlees vooral was bedoeld voor mensen die nog niet geheel tot het vegetarisme over waren gegaan en moeite hadden met het

---

²²² Te Hennepe Jzn., *Lichaamscultuur*, I.

²²³ Ibidem, VII-VIII.

²²⁴ Schover, ‘Immigrant Organisations’, 825-831.

²²⁵ ‘Vegetarische Inrichtingen’, *Vegetarische Bode* 9-11 (1905-1907) 296. ;Verdonk, 126-127.

²²⁶ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 127-128, aldaar 177.

²²⁷ Valk-Heijnsijk, *Vegetarische keuken* (1936) 52. ;‘Het 40-jarig Bondsjubileum’, *Vegetarische Bode* 37 (1934) 192-194.

afstand doen van vlees.²²⁸

Uit het gebruik van schijnvlees is op te maken dat de structuur van de maaltijd moeilijker te veranderen is dan losse producten die worden opgenomen in een bepaalde maaltijdstructuur en eetcultuur.²²⁹ Er valt te beargumenteren dat het vegetarisme met de komst van 'vleesvervangers', (zoals het nu wordt genoemd) de maaltijdstructuur van het westen, met aardappelen, vlees en groente, heeft behouden en enkel één product, vlees, heeft vervangen.²³⁰

Ontwikkeling van de NVB

Ten tijde van het interbellum was er een groei van het aantal leden van de NVB te zien. In 1931 vermoedde de Bond dat een half procent van de bevolking vegetariër was, wat neer zou komen op veertigduizend mensen.²³¹ In de samenleving ontstond er een hevig debat over de verspreiding van het vegetarisme; zo werd de 'verslapping' van mannen gewijd aan het toenemende vegetarisme.²³² Ook was te zien dat er in deze periode nog steeds contact was met andere vegetarische verenigingen in het buitenland en dat de NVB de ontwikkelingen in het buitenland volgde. Zo stuurde de NVB de vegetarische vereniging in Boedapest een cheque vanwege hun vijftienvig jarig bestaan.²³³ Daarnaast blijft de NVB tot op de dag van vandaag lid van de *International Vegetarian Union* en blijven zij door hen georganiseerde congressen bijwonen.²³⁴

Met het aanbreken van de Tweede Wereldoorlog werd veel van het vooroorlogse vegetarisme weggeblazen. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog was het vegetarisme minder relevant en minder onder de aandacht doordat mensen belangrijkere problemen ervoeren met de wederopbouw en de Koude Oorlog. Daarnaast werd het niet eten van vlees door velen geassocieerd met de oorlog, omdat mensen toen ook geen vlees konden eten door de tekorten. Van de voormannen van het christen-anarchisme overleefden alleen De Jong en Ortt de oorlogsjaren. Ortt ging door met zijn inzet voor dieren vanuit zijn Vegetarisch Inlichtingenbureau te Soest tot aan zijn overlijden in 1959. Het christen-anarchisme bestond toen nog steeds, echter op kleine schaal, en het vegetarisme was hier ook nog steeds een onderdeel van.²³⁵ Ortt stopte als redacteur van de *Vegetarische Bode* waarmee er ruimte kwam voor een nieuwe stroom jonge mensen. De nieuwe redacteur werd echter Johan Bolt, die destijds 62 jaar was. De belangrijkste ontwikkeling die hij doorvoerde, en die van de NVB in deze periode, was de oprichting van een vegetarisch bejaardenhuis dat 'Felixoord' ging heten, vernoemd naar Ortt. De leden van de NVB probeerden meer toenadering tot de samenleving te zoeken door modelburger te worden. Zo werd de bondadministratrice in 1953 huisvrouw van het jaar. Een stap terug in de emancipatie van voor de oorlogen die de NVB toentertijd zo sierde.²³⁶

Pas aan het einde van de jaren zestig van de twintigste eeuw vond er een echt herstel plaats van de vegetarische beweging in Nederland toen een counterrevolutie generatie van Provo's hun revolutionaire programma deels door middel van voedsel propageerden. Er vond een 'goed voedsel beweging' plaats waarin de productie en distributie van voedsel centraal stonden. De zogenaamde

---

²²⁸ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 164-165. Valk-Heijnsdijk, *De vegetarische keuken* (1902 en 1912).

²²⁹ Douglas, 'Deciphering a Meal', 61-81.

²³⁰ Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 27-31.

²³¹ '42^e Jaarverslag van de Ned. Vegetariërsbond', *Vegetarische Bode* 40 (1937) 79-86.

²³² Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 175-176.

²³³ '1. Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur 1918-1924', *Archief Nederlandse Vegetariërsbond*.

²³⁴ 'Ibidem 1922', *ibidem*.

²³⁵ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 113.

²³⁶ *Ibidem*, 183-184, 192-193.

‘Planta-affaire’ heeft ervoor gezorgd dat mensen minder vertrouwen kregen in de voedingsmiddelenindustrie. Planta was een ‘plantenboter’ die in 1930 al door de Keuringsdienst van Vegetarische Voedingsmiddelen en Alcoholische dranken ‘deugdelijk’ bevonden werd. Het stond sinds dat moment ook op de lijst van producten in de *Bode* en werd onder toezicht gehouden. In 1960 waren er echter 100.000 gevallen van mensen die huidproblemen hadden, wat een gevolg bleek te zijn van de consumptie van een nieuwe emulgator die aan de boter was toegevoegd.²³⁷

Sinds de jaren 50 van de twintigste eeuw richtten jongeren hun eigen organisatie op: De Jonge Vegetariërs. Het was vooral een gezelligheidsvereniging, maar in 1971 kwam een groepje leden met het idee een actiegroep op te richten wat sterk paste in het revolutionaire karakter van die tijd. De organisatie ‘Lekker Dier’ werd opgericht met als doel ‘onnodige moord, marteling en uitbuiting van dieren tegen te gaan.’ Deze organisatie werd in 1998 getransformeerd tot ‘Wakker Dier’ en zorgde ervoor dat de NVB in de schaduw kwam te staan. De NVB kwam bekend te staan als consumentbehartiger en lijkt nog steeds vooral die rol te hebben.²³⁸

De definitie en koers van de NVB in 2017

Dat de definitie van vegetarisme nooit helemaal vast staat is te zien in het feit dat Te Hennepe in zijn boekje vegetarisme omschrijft als de ‘vegetarische voeding beschouwd als het vleeschloos dieet, waarbij eieren en melk toegestaan zijn.’²³⁹ Dit in tegenstelling tot de definitie die de NVB hanteerde, maar tevens steeds weer veranderde. Tegenwoordig beschrijft de NVB vegetarisme als ‘voeding waar niets in zit van het gedode dier. Dit betekent dat er geen vlees, vis, insecten of gevogelte in zit. Daarnaast zit er in echt vegetarisch eten ook geen slachtafval, zoals gelatine of niet-vegetarisch stremsel (in kaas) of ander verstoep vlees in het eten.’²⁴⁰ Opmerkelijk is dat in de kookboeken en *Vegetarische Bodes* die de NVB in het verleden uit heeft gegeven de definitie van de ‘vegetariër’ veel aandacht kreeg en telkens weer uitvoerig werd besproken en bediscussieerd. Een onderzoek naar de huidige definitie van de vegetariër door de NVB was een stuk lastiger en was ook niet terug te vinden op de startpagina van de site van de NVB; enkel bij de ‘veelgestelde vragen’, waar in een alinea ingegaan wordt op hun eigen definitie en die van anderen, maar waar ook aangegeven wordt dat ze zich niet mengen in de discussie over de definitie van vegetarisme. Er wordt wel benadrukt dat de definitie die de NVB hanteert hand in hand gaat met de definitie waar het vegetarische keurmerk zich aan verantwoord. Dit keurmerk staat heden ten dage op producten die geen vlees, vis, insecten, gevogelte of afvalvlees bevatten. Het lijkt er op dat er tegenwoordig meer oog is voor, en aandacht uit gaat naar, de praktische toepassingen van het vegetarisme in de vorm van het keurmerk, in plaats van het idealistische, de leefwijze die het ooit was.

Religie, emancipatie en kolonialisme lijken in het hedendaagse vegetarisme geen rol meer te spelen. Bij dit laatste is het verdwijnen van de kolonie een logische reden hiervoor. Er is ook geen emancipatie meer te zien zoals in de jaren negentig van de negentiende eeuw, veel religieuze bewegingen zijn gematigder geworden en religie op zich speelt een kleinere rol in de samenleving.²⁴¹ Vegetarisme richt zich in 2017 op gezondheid, een aspect die we in het verleden ook zagen, het

---

²³⁷ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 199-200, 399-401.

²³⁸ Ibidem, 181-182

²³⁹ Te Hennepe Jzn., *Lichaamscultuur*, 1.

²⁴⁰ ‘Welke definitie hanteert de Vegetariërsbond voor vegetarisch en vegetariër?’, <<https://www.vegetariers.nl/bewust/veelgestelde-vragen/welke-definitie-hanteert-de-vegetariërsbond-voor-vegetarisch-en-voor-een-vegetariër>> 6-6-2017.

²⁴¹ Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 113.

milieu en daarbij de oceaan, een nieuw component, dieren, ook een oude beweegreden, en een eerlijke voedselverdeling. Een eerlijke voedselverdeling kan volgens de NVB bereikt worden als minder mensen vlees eten. Voor de productie van vlees is namelijk veel meer land nodig dan voor gewassen, wat ongunstig is om genoeg voedsel te kunnen verbouwen voor alle bevolking. Het vegetarisme is dus meer een milieubewuste, gezonde manier van leven geworden, in plaats van de idealistische beweging die het eerst was.²⁴²

Toch is het vegetarisme tegenwoordig, ondanks zijn lange geschiedenis in Nederland en daarbuiten, zeker niet 'normaal' of wijdverspreid. In een rapport van de NVB uit maart 2017 is te lezen dat 'de Vegetariërsbond het aantal vegetariërs schat op rond de 4%. Dit zou bij 17 miljoen Nederlanders betekenen dat er ongeveer 700.000 vegetariërs zijn. Dit baseren ze op diverse onderzoeken.'²⁴³ Het vegetarisme blijft dus ook in deze tijd iets voor de minderheid. Hierdoor is de vraag die Te Hennepe in zijn boekje *Lichaamscultuur en vegetarisme* honderd jaar geleden stelde: 'Hoe komt het, dat het vegetarisme nog niet populair is?' nog steeds actueel. Te Hennepe dacht dat dit kwam door het feit dat de 'menschheid van nature vasthoudend is in zijn gewoonten; zich tegen iets onbekend direct verzet, zonder lust te hebben het nader te leren kennen.'²⁴⁴ Dit zou goed kunnen als we kijken naar de theorie van Mary Douglas die beweerde dat een bepaald basis idee of element van de voeding zeer langzaam, of niet, verandert. Zo zal het idee dat vlees de hoofdcomponent in de maaltijd is ook maar moeilijk of niet veranderen.²⁴⁵

Vlees of vis bij de maaltijd is tegenwoordig nog steeds de norm. In de tijd na 1913 probeerde de NVB en de bredere vegetarische beweging het vegetarisme meer in te bedden in de samenleving. Schijnvlees was een van de middelen waarmee dit werd geprobeerd. Met dit product kon de maaltijdstructuur worden behouden en zou wellicht de stap naar vegetarisme minder radicaal zijn. In het interbellum was er een groei van het aantal leden van de NVB te zien, bovendien bleef de NVB internationaal betrokken. Met de Tweede Wereldoorlog verdwijnt de relevantie van het vegetarisme. Hierna zorgt de opkomst van 'Lekker Dier' ervoor dat de NVB wordt overschaduwd en terecht komt op de plek waar hij nog steeds te vinden is: als praktische organisatie die de belangen van de consument behartigt met behulp van bijvoorbeeld het vegetarische keurmerk. Religie, emancipatie en kolonialisme spelen geen rol meer in de hedendaagse vegetarische beweging. In plaats daarvan is het een gezond, milieubewust en dieren lievend dieet geworden. De theorie van wat vegetarisme, en daarmee het idealistische en revolutionaire aspect dat de NVB ooit zo belangrijk vond, werd hiermee teniet gedaan.

---

²⁴² 'Waarom vegetarisch', <<https://www.vegetariers.nl/bewust/waarom-vegetarisch>>18-6-2017.

²⁴³ Sytske de Waart, 'FACTSHEET 1 CONSUMPTIECIJFERS EN AANTALLEN VEGETARIËRS', *Nederlandse Vegetariërsbond* (Maart 2017), <<https://www.vegetariers.nl/serverspecific/default/images/File/Factsheetaantalvegetariers.pdf>>6-6-2017.

²⁴⁴ Te Hennepe Jzn., *Lichaamscultuur*, 3.

²⁴⁵ Mary Douglas, 'Deciphering a Meal', 61-81.

Conclusie

In het begin van deze thesis werd de vraag gesteld wat maakte dat een organisatie als de NVB opkwam en in hoeverre hij hierbij beïnvloed werd door andere organisaties en de tijd waarin hij opgericht werd, het einde van de negentiende eeuw. Er werden zes mogelijke verklaringen aangedragen: de emancipatiebeweging, verbinding, religie, de kolonie Nederlands-Indië, 'travelling concepts' en leiders en continuïteit. Daarnaast werd de theorie aangehaald die beschrijft dat de eetcultuur kan veranderen onder invloed van de wetenschap, beschikbaarheid en welvaart.

Er is in het eerste hoofdstuk uiteengezet wat er allemaal plaats vond rondom de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw. De periode rond 1900 was een veel bewogen tijdvak waarin er snel grote en veel veranderingen plaats vonden. Zo werden er veel organisaties opgericht waarbij vrouwen bij de oprichting een grotere rol gingen vervullen, beïnvloed door de emancipatiebeweging die zich voltrok in die tijd. Doordat er meer congressen georganiseerd werden konden de ideeën over vegetarisme meer worden verspreid. Zo werd de term 'vegetarisme' in Groot-Brittannië in het leven geroepen toen er daar een vegetarische vereniging opgericht werd. Deze term werd door gelijkgestemden in Nederland overgenomen en ook zij richtten hier een vereniging op: *de Nederlandsche Vegetariërs Bond*. Het bestaan van de toenmalige kolonie Nederlands-Indië beïnvloedde het reisgedrag van onder meer vrouwen en had als gevolg dat ze terug kwamen naar Nederland met veranderde ideeën over voedsel. Binnen de eetcultuur vonden er ook veranderingen plaats doordat de manier van produceren transformeerde. Al deze omstandigheden zorgden voor een voedingsbodem voor het oprichten van een organisatie voor vegetariërs. Het vegetarisme bestond al sinds de oudheid maar is nooit de norm geweest in Europa.

In hoofdstuk twee werd beschreven welke thema's een rol speelden bij de opkomst van de NVB. Door de emancipatiebeweging waren er belangrijke vrouwen uit die tijd aanwezig bij de oprichting van de NVB. Zij gingen zich inzetten voor de zwakkeren in de samenleving waarmee zij zich identificeerden: de dieren. Door nieuwe religieuze ideeën kon vegetarisme een onderdeel worden van de leer van bijvoorbeeld het christen-anarchisme en kwamen er meer vegetariërs. De NVB haalde haar ideeën ook uit andere landen, zoals de ideeën van Baltzer uit Duitsland, wat mogelijk gemaakt werd en welke verspreid werden door middel van congressen. Organisaties en personen waren erg verbonden met elkaar en beïnvloedden elkaar onderling. Daarnaast kende de NVB bij haar oprichting sterke leiders, zoals Felix Ortt, die de Bond stevig vestigden in de samenleving.

In hoofdstuk drie werd het voorbeeld gegeven van de Kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum, die de invloed van religie op het vegetarisme toonde en de verbondenheid die er internationaal bestond tussen zowel organisaties als bewegingen liet zien. Deze kolonie werd door de NVB gebruikt als een referentiekader om het succes van het vegetarisme mee aan te tonen. De Kolonie werd in de kookboeken van de NVB, geschreven door mevrouw Valk-Heijnsdijk, aangehaald als een succes, maar niet overal uitgebreid besproken. De kolonisten van de Kolonie te Blaricum waren in de eerste plaats christen-anarchisten en pas als onderdeel daarvan vegetarisch. Zo lang de Kolonie succes had gebruikte de NVB haar als een propagandamiddel, maar toen de Kolonie in elkaar dreigde te storten trok de NVB zijn handen weer van haar af. Hierover is ook niets terug te vinden in de *Vegetarische Bode*, het blad van de NVB. Het voorbeeld van de Kolonie demonstreerde goed de verbondenheid van organisaties in het begin van de twintigste eeuw. De christen-anarchisten verbonden zich met andere soortgelijke groepen overal ter wereld, zoals de Doechoboren uit Rusland. Vegetarisme was voor hen een deel van een bredere overtuiging over hoe de wereld eruit zou moeten zien.

Het vierde hoofdstuk keerde terug naar de NVB en analyseerde hoe hij zich tot de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde. Te zien was dat emancipatie wederom een grote rol speelde, dit keer bij de oprichting van het restaurant Pomona in Den Haag. Het idee hiervoor kwam van een vrouw, waarna het werd bestuurd door een vrouw en het een vrouwvriendelijk restaurant werd waar vrouwen bijvoorbeeld zelfstandig en veilig konden eten. Op religieus gebied was te zien dat de NVB moeite had met het praktisch toepassen van zijn overtuigingen. In het restaurant wilde hij vegetarisme propageren met luxe en tegelijkertijd zijn identiteit als socialistische beweging vast houden. In de kookboeken van de NVB werden vanaf 1902 Indische recepten opgenomen. Daarnaast werden er ook in deze periode congressen georganiseerd en organiseerde de NVB zelf een congres voor de Internationale Vegetarische Unie in Den Haag. De banden die de NVB zocht met het buitenland gaven aan dat hij wilde dat het vegetarisme zich als wereldbeweging zou gaan ontwikkelen. In Nolthenius was na Valk en Ortt, een nieuwe sterke leider te zien die de essentiële beginselen van het vegetarisme weer op de kaart zette. Door flexibiliteit en het maken van concessies heeft de NVB onder andere kunnen blijven voortbestaan in deze rumoerige vooroorlogse periode.

Het laatste hoofdstuk richtte zich op de periode na 1913 tot het heden. In deze periode probeerde de NVB vooral het vegetarisme te normaliseren. Dit werd onder meer gedaan door middel van schijnvlees. Hiermee werd niet de maaltijdstructuur veranderd, maar was er een alternatief voor vlees en vis wat deze structuur wel in stand hield. De NVB groeide in het interbellum qua ledenaantal en bleef betrokken bij internationale evenementen. Echter met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw in de jaren er na, valt het vegetarische doel in het niet bij grotere problemen. De opkomst van de organisatie 'Lekker Dier' in de jaren zeventig van de twintigste eeuw overschaduwde de NVB. Hij werd nu vooral een vereniging die zich bezig ging houden met het behartigen van consumentenbelangen. De idealistische revolutie die de NVB ooit voor ogen had is hierdoor niet meer terug te vinden in haar huidige visie.

De NVB was een single-issue organisatie die niet, zoals Romein beweerde, alleen een 'klein geloof', of zoals Verdonk beweerde een 'sociale beweging' was. Uit deze thesis komt naar voren dat het meer een idealistische beweging en organisatie was die ernaar streefde de wereld vegetarisch te maken. Verdonk karakteriseerde de vegetarische beweging in Nederland als een nationale aangelegenheid, er is echter gebleken dat de NVB altijd veel contact heeft gehad met andere organisaties in het binnen- en buitenland en daar ook veel ideeën van over heeft genomen. Vegetarisme is nooit de norm geworden die de NVB wou dat het zou worden. Vegetariërs zijn nog steeds in de minderheid, maar wel wereldwijd te vinden.

Voor het schrijven van deze thesis was de verwachting dat vrouwen inderdaad een grote rol hadden gespeeld bij de opkomst van de NVB, maar dat deze invloed later minder zou worden en dat vrouwen niet aanwezig zouden zijn in het bestuur van de NVB. Echter deze verwachting is weerlegd; vrouwen bekleedden weldegelijk belangrijke posities in de organisatie van de NVB. Zo was Valk-Heijnsdijk zelfs eigenaresse en oprichtster van een vegetarisch restaurant en de auteur van meerdere vegetarische kookboeken. Voor toekomstige onderzoeken zou dan ook nog onderzocht kunnen worden wat maakt dat de NVB precies af wijkt van de algemene norm dat vrouwen vaak niet in het bestuur van verenigingen zaten en of er meerdere organisaties waren die aan het einde van de negentiende eeuw werden opgericht en ook vrouwen in het bestuur hielden. Er valt te speculeren dat dit te maken heeft met het feit dat vrouwen en dieren verbonden waren of dat het te maken heeft met het feit dat vrouwen en voedsel verbonden waren. De vrouw was van origine degene in de keuken stond en dus degene die over voedsel iets te zeggen had. Toekomstig onderzoek naar deze

vragen zou een goede aanvulling vormen op zowel de literatuur over vegetarisme als de literatuur over organisaties en organisatievorming.

Bibliografie

Literatuur

- Bosma, U., 'Sailing through Suez from the South: The Emergence of an Indies-Dutch Migration Circuit, 1815-1940,' *The International Migration Review* 41:2 (2007) 511-536.
- Bosma, U., 'The Indo: Class, Citizenship and Politics in Late Colonial Society,' in: Joost Coté en Loes Westerbeek, *Recalling the Indies: Colonial Culture & Postcolonial Identities* (Amsterdam 2005) 67-99.
- Davis, J., '1st International Veg Congress 1889, Cologne, Germany', <<https://ivu.org/index.php/blogs/congress-vegfest-updates/190-1st-international-congress-1889-cologne-germany>> 12-6-2017.
- Davis, J., 'Vegetarian Federal Union 1889-1911', <<https://ivu.org/index.php/blogs/congress-vegfest-updates/191-vegetarian-federal-union-1889-1911>> 12-6-2017.
- Douglas, M., 'Deciphering a Meal,' *Daedalus* 101:1 (1972) 61-81.
- Eijl, C. van, *Maandag tolereren we niets meer: vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990* (Amsterdam 1997).
- Hoekman, P., 'Mierop, Dirk Lodewijk Willem van', *BWSA* 6 (1995) 142-137 <<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/mierop>> 13-6-2017.
- Hoving, I., H. Dibbits, en M. Schrover, (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005).
- Jans, R., *Tolstoj in Nederland* (Nijmegen 1952).
- Janse, M., *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Kheel, M., 'Vegetarianism and Ecofeminism Toppling Patriarchy with a Fork,' in: Steve F. Sapontzis, *Food for Thought: The Debate Over Eating Meat* (2004) 327-341.
- Mishra, P., 'Colonialism and It's Gastro-Politics: Re-visiting Gandhi's Vegetarianism,' *Gandhi Marg Quarterly* 37:1 (2015) 79-102.
- Moor, G. de, *Verborg en geborgen: het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994).
- Opršal, P., *De Russische sekte der Doechoboren 1886-1908* (Groningen 1967).
- Otterloo, A.H. van, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990: een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990).
- Regan, M.M., 'Feminism, Vegetarianism, and Colonial Resistance in Eighteenth-Century British Novels,' *Studies in the Novel* 36:3 (2014) 275-292.
- Röling, H., *De god'lijke stem van het medelijden: vegetarisme in Nederland 1894-1914* (z.p. 1972).
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen* (z.p. 1967).
- Roo, A. de, *Natuurlijk, ethisch, gezond: vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990* (z.p. 1990).
- Rothuis, A., *Vegetarisme en medici* (z.p. 1991).
- Roy, P., 'Meat-Eating, Masculinity, and Renunciation in India: A Gandhian Grammar of Diet,' *Gender & History* 14:1 (2002).
- Schrover, M. en F. Vermeulen, 'Immigrant Organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 823-832.
- Site van de Nederlandse Vegetariërsbond, <<https://www.vegetariers.nl/bewust/veelgestelde-vragen/welke-definitie-hanteert-de-vegetariërsbond-voor-vegetarisch-en-voor-een->

vegetarier> 6-6-2017. ; 'Waarom vegetarisch', <<https://www.vegetariers.nl/bewust/waarom-vegetarisch>>18-6-2017.

Spencer, C., *The heretic's feast: a history of vegetarianism* (Londen 1993).

Verdonk, D., *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2009).

Vries, P. de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997).

Vuurboom, J., *De Nederlandse Vegetariërsbond* (z.p. 2000),
<<https://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/nvb.htm>>.

Waart, S. de, 'FACTSHEET 1 CONSUMPTIECIJFERS EN AANTALLEN VEGETARIËRS', Nederlandse Vegetariërsbond (Maart 2017),
<<https://www.vegetariers.nl/serverspecific/default/images/File/Factsheetaanalvegetariers.pdf>>.

Primaire bronnen

Archief van de Nederlandse Vegetariërsbond, International Institute of Social History, Amsterdam.

De Vegetarische Bode, tijdschrift van de Nederlandse Vegetariërsbond.

Hendrix, H., *Een week in de kolonie der internationale broederschap te Blaricum* (Amsterdam 1901).

Hennepe Jzn., B.J.C te, *Lichaamscultuur en vegetarisme* (Amsterdam 1936).

Kylstra, S.C., *De beteekenis van onze Kolonie. Feestrede uitgesproken bij gelegenheid der opening van het Kolonie-huis der Intern. Broederschap te Blaricum* (Den Haag 1900).

Leven en laten leven: uitgave van de Nederlansche Vegetariërsbond ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan, opgedragen aan Suze Groshans en Ir. Felix Ortt (1946).

NV Vegetus, *Naamloze Vennootschap 'Vegetus', Maatschappij tot exploitatie van Vegetarische Restaurants te Amsterdam* (1905).

Ortt, F., *Rapport over de enquête 1921 van den Ned. Veg. Bond* (1922).

Valk-Heijnsdijk, E.M., *De Vegetarische Keuken: kookboek van de Nederlandschen Vegetariërsbond bevattende 475 recepten* (2e druk, Amsterdam 1902).

Valk-Heijnsdijk, E.M., *De Vegetarische Keuken: kookboek van de Nederlandschen Vegetariërsbond bevattende 600 recepten* (4e druk, Almelo 1912).

Valk-Heijnsdijk, E.M., *De Vegetarische keuken. Herzien en uitgebreid door W. De Jong-Kersbergen met inleiding van ir. Felix Ortt* (8e druk, Rotterdam 1936).